

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Кремена Каменова Дюлгерова-Узунова

**ОРГАНИЗАЦИЯ НА ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА В
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ ГРУПИ
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ЗЛАТОГРАДСКИЯ ГОВОР)**

Автореферат на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“
в областта на висшето образование „Хуманитарни науки“,
професионално направление „Филология“, шифър 2.1
Специалност: Български език

Научен ръководител: проф. д-р Лучия Стефанова Антонова-Василева

София
2023

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Кремена Каменова Дюлгерова-Узунова

**ОРГАНИЗАЦИЯ НА ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА В
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ ГРУПИ
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ЗЛАТОГРАДСКИЯ ГОВОР)**

Автореферат на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“
в областта на висшето образование „Хуманитарни науки“,
професионално направление „Филология“, шифър 2.1
Специалност: Български език

Научен ръководител: проф. д-р Лучия Стефанова Антонова-Василева

София

2023

Дисертационният труд е обсъден в Секцията за българска диалектология и лингвистична география на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН на 29.03.2023 г. и е насочен за защита с Протокол № 10 от 10.05.2023 г. на Научния съвет на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН.

Дисертацията съдържа 234 страници – увод, пет глави, заключение, библиография и приложение (шестото се явява справка за научните приноси, списък на информаторите и снимков материал от с. Долен).

Защитата на дисертационния труд ще се състои на..... г. от ч. в зала на Института за български език при БАН. Материалите по защитата са на разположение в Института за български език на БАН, стая, бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17, София 1113.

Научно жури:

проф. д-р Антони Спасов Стоилов, ЮЗУ

доц. д.ф.н. Тодорка Йорданова Георгиева, Русенски университет

доц. д-р Иван Георгиев Илиев, Пловдивски университет, фил. Кърджали

проф. д-р Славка Керемидчиева

доц. д-р Кирил Първанов

Резервни членове на Научното жури:

доц. д-р Радослав Михайлов Цонев, ЮЗУ

проф. д.ф.н. Анна Чолева-Димитрова

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Избор на тема
2. Обект, предмет, цели, задачи и методология на изследването

I.1 Първа глава. Кратки географски и етнографски сведения за с. Долен, Златоградско

II. Втора глава. Теоретична основа на изследването

1. Научни методи и подходи на изследването. Теоретични постановки, според основните трудове по обща лексикология
2. Преглед на трудове по диалектология, диалектна лексикология и лексикография, използвани в дисертацията
3. Преглед на основните диалектоложки изследвания за родопските говори, използвани при работа над дисертацията

III. Трета глава. Основни фонетични и морфологични особености на говора на с. Долен, Златоградско

IV. Четвърта глава. Класификация на диалектната лексика в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи

IV.1. Лексико-тематична група Природа

IV.2. Лексико-тематична група Растителен свят

IV.3. Лексико-тематична група Животински свят

IV.4. Лексико-тематична група Земеделие

IV.5. Лексико-тематична група Животновъдство

IV.6. Лексико-тематична група Човек

IV.7. Лексико-тематична група Устройство и обзавеждане на дома

V. Пета глава. Обобщение на лексикосемантичните отношения на названията от отделните лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи

VI. Шеста глава. Заключение

Изводи от изследването

Цитирана литература в автореферата

Приноси на дисертацията

Списък на публикациите по темата на дисертацията

I. **Обща характеристика на дисертационния труд**

Избор на тема

Интересът към определената тема на дисертацията е провокиран от липсата на диалектоложки данни за говора на с. Долен, Златоградско. От селищата в Златоградско в мрежата на Българския диалектен атлас (БДА) са включени за проучване: Златоград – № 4758, Старцево – № 4754, Неделино – № 4752, Ерма река – № 4681. Съществуват множество селища в Родопите, които изобщо не са проучени. Едно от тези селища е село Долен, Златоградско – обект на настоящото изследване.

Обект и предмет на изследването

Обект на настоящото изследване е лексикалната система на с. Долен, Златоградско. Събраният лично от мен езиков материал е разпределен в седем основни лексико-тематични групи – **Природа; Растителен свят; Животински свят; Земеделие; Животновъдство; Човек; Устройство и обзавеждане на дома**. Вътре в тези групи се обособяват различни лексико-семантични групи и подгрупи: Природа – названия на земни форми; названия на водни и блатисти места; Растителен свят – названия на диворастващи растения; названия на дървесни видове; Животински свят – названия на домашни животни, обитаващи къщата и двора; названия на диви животни; названия на бозайници; названия на земноводни, влечуги и риби; птици; насекоми; Земеделие – названия на ниви, пасища и други места, свързани със стопанската дейност на човека; названия на земя и видове земна повърхност според състава ѝ; названия на обработваеми земеделски места според тяхното състояние; названия на земя според изложението ѝ на

слънчева светлина; основни названия на действия за обработване на земята; названия на земеделски оръдия на труда и сечива; названия на житни култури; названия на окопни, бобови и бостански култури; названия на зеленчуци и плодове; Животновъдство – названия на домашни животни; общи названия на животни; общи части на тялото на домашни животни; названия на едър рогат добитък; названия за овен – овца – агне; названия за козел – коза – козле; названия на мляко и млечни продукти; названия на други домашни животни; Човек – названия на части на човешкото тяло; названия на глава и части на главата; названия на крайници; названия на вътрешни органи; названия, свързани с отделителната и половата система; названия, назоваващи човек според полови и възрастови различия; названия за кръвно родство и родство по сватовство; названия, свързани с годещ и сватба; названия, назоваващи качества, свързани с външния вид на човек; названия, назоваващи човек по определени качества на личностната му характеристика; психическа и физическа дейност на човека; дейности, свързани с взаимоотношенията между хората; храни и хранене на човека, общо названия на храна и хранене; названия на храна според времето на хранене; названия за хляб, тестени изделия и тестени продукти; названия, свързани с дейности по приготвяне на храната; названия на храни, мотивирани от наименованието на продуктите, от които те са приготвени; Устройство и обзавеждане на дома – названия на къща, строеж и други; названия на части от къщата; названия на помещения в къщата; названия на предмети и обекти в стаята; названия на мебели; названия на текстилна покъщнина; названия на инструменти и домакински средства за обработка на тъкани и прежда; названия на кухненски съдове и прибори; названия на съдове за течности; названия на предмети от бита.

Предмет на изследване са лексемите от говора на с. Долен, Златоградско, класифицирани в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи, според семантичните отношения между тях. При анализа

на номинациите се разглеждат системните (парадигматични) отношения между думите (названията) от тези групи и пътищата за възникване на диалектни лексикални сходства и различия.

Цели и задачи

Основната цел на изследването е да се представят диалектоложки данни за говора на с. Долен, да се класифицират събраните названия в лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи и да се направи лексикосемантична характеристика на лексемите, за да се разкрият семантичните отношения между лексемите.

За постигането на тази цел изследването си поставя следните *задачи*:

– Да се опишат основните особености на говора на фонетично и морфологично равнище.

– Да се класифицира в седем основни лексико-тематични групи, а те от своя страна в лексико-семантични групи и подгрупи.

– Да се направи лексикосемантична характеристика на лексикалните единици като се изследват парадигматичните отношения между номинациите чрез системния лингвистичен подход на семантичния и компонентния анализ.

– Да се разгледат лексемите откъм техния произход – домашни и чужди думи; да се посочат типовете лексикални диалектизми – номинативни (терминологични, непротивопоставни, частични и пълни), граматични и словообразователни и др.

– Да се съпоставят диалектните названия на с. Долен, Златоградско с лексикални данни от други родопски говори, както и в по-широк план с говори от рупски тип. Анализът е насочен към разкриването на специфичните диалектни особености на лексиката на с. Долен, както и на

връзката ѝ с диалектите от региона и с лексикалната система на българския език.

– Да се направи обобщение на резултатите от проведеното изследване и да се посочат най-ярките особености на говора.

Методология на изследването

Основните *методи*, използвани в дисертационния труд, са описателно-аналитичният, обобщителният и методът на семантичния и компонентен анализ. Описанието и анализът на лексемите, организирани в тематични и семантични групи, заемат основно място в дисертацията. Методът на сравнението (съпоставянето) се използва за търсене на сходство и различие между значенията на лексемите в различните диалекти. Като краен резултат от това се явяват изводите и обобщенията, пряко свързани с целите и задачите, които си поставя изследването.

В изследването се следват следните *подходи* на работа – системният, ономасиологичният и семасиологичният подход. Чрез ономасиологичния подход в работата се изясняват връзките и различията между понятията, отразени при назоваването на думите. Семасиологичният подход изучава семантичната страна на думите, изхождайки от тяхната външна лексикална форма.

Терминологичен апарат

За целите на изследването се въвеждат следните терминологични уточнения:

– С термина лексико-тематична група (ЛТГ) се означава тематична група от думи, които означават определена предметна област.

– С термина лексико-семантична група (ЛСГ) се означава семантично обединение на лексемите, притежаващи семантична еднородност (разкриващи еднородни признаци на назоваваните обекти или представляващи една и съща част на речта).

– С термина лексико-семантична парадигма (ЛСП) се означават лексеми от лексико-семантична група, които се обединяват по общност на основния семантичен признак, а се различават по своите допълнителни семантични признаци, които изменят цялостното значение по еднакъв семантичен модел.

ПЪРВА ГЛАВА

КРАТКИ ГЕОГРАФСКИ И ЕТНОГРАФСКИ СВЕДЕНИЯ

ЗА С. ДОЛЕН, ЗЛАТОГРАДСКО

Село Долен се намира на 12 км североизточно от гр. Златоград. На север граничи с река Неделинска и селата Крайна, Припек, Неделино, на юг с река Деридерска (Златоградска). На изток се намират двете му махали – м. Станкова и м. Доганица. Броят на жителите е около 1500 (числото е приблизително). Според изследванията на Л. Милетич към 1912 г. населението на с. Долен (Долень) се е състояло от мюсюлмани (помаци). Днес в селото основно живее мюсюлманско население, но предвид смесените бракове се срещат и българи християни.

Известни са три версии за историята на заселването на с. Долен. Според първата версия от даръдерската котловина (днешен Златоград) нахлува огромен поток от бежанци, които биват изгласкани от Узундере (днешно Неделино) към височините югоизточно в село Бали, село Долен и махалите Станково и Доганица. Втората версия представя възникването на селото от неделинските колиби, а третата версия представя възникването на селото по време на т.нар. керванските преходи – преселвания с кервани. За

тази версия се посочват и доста сведения като имена на местности, постройки и др. (Делиисенов 2017; 2020).

Основният поминък в селото е земеделието. В обработваемите земи жителите сеят картофи, зеленчуци, житни култури и тютюн. Освен това се отглеждат крави, овце, кози, кокошки, магарета и мулета.

ВТОРА ГЛАВА

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Втора глава на дисертацията е с теоретична насоченост и се състои от три части.

1. Научни методи и подходи на изследването. Теоретични постановки според основните трудове по обща лексикология

В тази част са изложени различни методи, подходи и терминология, свързани със системния подход при изучаването на лексиката. За постигането на целите на изследването се следват два аспекта на изучаване на названията: първо като самостоятелни единици, които означават предмети и явления от действителността и второ като елементи на речниковия състав. Съобразно целите на изследването се прилага системният подход, който е определящ в лексикологията и поради това е важен и при проучването на диалектната лексика. По отношение на лексикосемантичния анализ на лексикалните единици се следват теоретичните постановки на компонентния анализ при системния лингвистичен подход. В изложението на тази част са представени научни теории с акцент върху понятието „система”, приложени от редица автори като Й. Трир, Виноградов, Вайсгербер, Мутафчиев, Годорова, Пернишка,

Бояджиев, Радева, Касабов и др. Иван Касабов се опира на идеята за езика като система от знакови единици, организирани в определени отношения помежду си. Според него: „... всяка дума в езика е знак, който се състои от акустично изразяващо и изразявано смислово съдържание и съществува в определени отношения с другите думи-знаци в системното цяло на езика” (Касабов 2013: 11). Е. Пернишка разглежда системността на лексиката като посочва, че тя има прагматична, функционална и когнитивна целесъобразност. Системността като явление, освен че обединява речникови единици, представлява и връзка между тях по различни признаци – форма, съдържание, употреба в различни социални сфери (Пернишка 1993: 180-226).

Класификацията на събрания лексикален материал в лексико-тематични (ЛТГ) и лексико-семантични (ЛСГ) групи е най-често прилаганият модел за изучаването на лексикалната система на езика.

Съществуват различни становища относно класификациите за систематизиране (обединяване) на лексикалните единици. В обобщаващите лексиколожки изследвания на Ф. П. Филин, който определя тематичните групи като логически обединения от думи, лексемите са класифицирани според съдържанието на обозначаваните с тях понятия по теми или сфери на употреба, без да се има предвид в какви отношения се намират думите според тяхното значение (Филин 1957: 523-539). От важно значение за установяването на семантичните отношения между думите е теорията на семантичното поле. Според Р. Мутафчиев семантичното поле представлява съвкупност от отделни малки лексикални подсистеми, които имат относителна самостоятелност. То може да има разнообразни връзки с други семантични полета. Всяко семантично поле има своя семантична структура (Мутафчиев 1971: 27-29). Ю. Д. Апресян обобщава, че: „...семантичното поле се образува от множество значения, които имат поне един общ семантичен компонент” (Апресян 1995: 251-252). Както посочва Ел.

Тодорова при тематичната класификация – „...думите се обединяват по определени теми на речта, т.е. по най-общи теми на човешкото мислене” (Тодорова 1972: 8). Въз основа на представената теоретична проблематика и за целите на изследването лексиката на говора на с. Долен, Златоградско се класифицира в различни лексико-тематични групи (Природа; Растителен свят; Животински свят; Земеделие; Животновъдство; Човек; Устройство и обзавеждане на дома), в които те се обединяват по еднородност на семантичните признаци на тези названия. Езиковата номинация на диалектните названия вътре в групите има ключово значение при представянето на теоретичния модел на изследването, защото чрез нея обектите и явленията от действителността получават своето название (име). В ономазиологията се разглежда съдържанието на езиковия знак – понятие, концепт, който се изразява с лексемата (БЛ 2013: 300-788).

В настоящия труд за целта на изследването се използва ономазиологичният подход, чрез който се прави лексикосемантична характеристика на събрания материал за говора, на номинативната (понятийната) функция на думите, които се свързват с обектите и явленията от действителността (вж. Кочев 1969: 93-95). Според становището на В. Радева ономазиологичният подход се основава на: „...съществуваща, осъзната от носителите на езика реалия (субстанция, признак, отношение и пр.), който търси създадените за нея названия чрез избран ономазиологичен мотив” (Радева 2017: 21).

В изследването се прилата и семасиологичният подход за разкриването на семантичната страна на названията, изхождайки от тяхната вътрешна форма (семантичен обем и структура). Освен това чрез този подход се установяват семантичните връзките между лексемите на микро и макро диалектно равнище. Към семасиологичния подход в работата съвместно се допълва и прилага ономазиологичният подход при изучаване на хетеронимията на даден език, номинационният процес, различните

признаци, които мотивират значенията на отделните названия (Радева 2017: 22). Подходът на В. Радева, която извършва изследвания специално насочени към диалектната лексика, се прилага и при характеристиката на различните видове лексикални връзки и отношения между думите (названията) – синонимия, антонимия, паронимия, хиперонимия и хетеронимия (Радева 2017: 140-170).

2. Преглед на основните трудове по диалектология, диалектна лексикология и лексикография, използвани в дисертацията

Втора част на втора глава е съсредоточена върху научните трудове, посветени на диалектните особености, които намират пряко отражение в проучваната диалектна лексика. От особено значение за изследването на историята на българската лексикална система са трудовете на учени като проф. Б. Цонев и Ст. Младенов. Проф. Б. Цонев класифицира българските диалекти по различни делитбени белези като посочва, че една от най-важните характеристики на източнобългарския вокализъм е промяната на гласежа на широките гласни в неударено положение (Цонев 1906: 30-31). Интересът към източните говори продължава и в изследванията на Л. Милетич „Родопските говори на българския език” (Милетич 1911), където са посочени данни за говора на гр. Златоград (Даръдере) заедно с павликянския говор. Изключително важни за дисертационния труд са диалектоложките трудове на проф. Стойко Стойков, който обогатява теоретична концепция и методология за изследване и класификация на българските диалекти. Важни за настоящия труд са изследванията, посветени на ятовия преглас, на прегласа на йотувано *a – ѝа*, на акавизма – срв.: „Към вокализма на смолянския говор [преглас 'а > е]” (Стойков 1962: 19-24). От съществено значение е и неговият системен труд „Българска диалектология”, в който описва основните диалектни особености на

българския език на всички езикови равнища. Представя видовете диалектни различия в лексиката – фонетични диалектизми, граматични, структурно-семантични диалектизми, географски (териториални) диалектизми; семантични, номинативни, частични и пълни диалектизми, които намират пряко отражение в дисертационния труд (Стойков 1968, 1993). За необходимостта от събирането на лексикален материал от българските диалекти Ст. Стойков и М. Сл. Младенов създават кратко „Упътване за проучване лексиката на местен говор” (Стойков, Младенов 1971), изградено по тематични групи и подгрупи с методологична насоченост за събиране, обработване, съставяне и анализиране на лексиката на изследвания говор. Разработеното упътване продължава да се използва като модел на изследване на диалектна лексика и до днес. По-обстойно разглеждане на типовете лексикални различия прави М. Младенов, като разглежда лексиката откъм състав и произход на думите – старобългарска лексика, турски и гръцки думи, видовете диалектизми (пълни, частични, семантични, словообразователни, фонетични) (Младенов 1967: 15). Освен това той разглежда диалектната хетеронимия – различните названия на един и същ предмет или обект като диалектно лексикално множество – ДЛМ, а за отделните значения на едно и също название като диалектно семантично множество – ДСМ (Младенов 1968: 262).

За целите на дисертационния труд се прилагат теоретични постановки на Ст. Стойков за различните типове лексикални особености, както и тези на М. Младенов и Ст. Младенов за типовете фонетични, семантични, номинативни, частични, пълни и др. диалектизми. От значение за изследването са и трудовете върху диалектната хетеронимия. Христо Холиолчев разглежда хетеронимията и хетеронимите като „...паралелни понятия спрямо синонимия, синоними и хетеросемия, хетеросеми” (Холиолчев 1978: 170) от ДЛМ и ДСМ на М. Сл. Младенов (Младенов 1968), като цитира холандските диалектолози (Холиолчев 1978). Друг важен труд,

в който се провежда ономасиологично и семасиологично проучване на диалектна лексика, е изследването на Иван Кочев – „Гребенският говор в Силистренско (с особен оглед към лексикалната му система)”. При ономасиологичната характеристика на говора проф. Ив. Кочев съпоставя лексиката на гребенския говор с други говори от гребенски тип и родствени диалекти, използвайки термина лексикални варианти (ЛВ) на една и съща лексема (Кочев 1969). В. Радева проследява хиперонимията за означаване на видови понятия на отделни думи и хетеронимията за означаване на различни диалектни названия на един и същи предмет (Радева 1982: 13:49). Друго диалектоложко изследване, което следва тематичния принцип на Ст. Стойков при проучването на диалект, е това на Сл. Керемидчиева и М. Вачева-Хотева. При определянето на лексикалните различия те следват терминологията на Ст. Стойков и разпределят заровската лексика в съответните типове диалектизми като: лексикални диалектизми, номинативни (терминологични, непротивопоставни, частични и пълни) (Керемидчиева, Вачева-Хотева 2000: 80-103). Важни проучвания за дисертационния труд представляват Българският диалектен атлас (БДА). Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци и Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (БДА. ОТ. 2001. Авт. Колектив). В част III. Лексика са представени 108 лексикални карти, от които 42 карти са от различни сфери (човек, храна, животни, битова лексика и др.), които са използвани за целите на изследването, за съпоставка на диалектните названия и тяхното разпространение на българската езикова територия. Лексикосемантично изследване върху прилагателните в българските диалекти е направено от Д. Вакарелска-Чобанска, като се отделя специално внимание на полисемията, както и на лексикосемантичните парадигматични отношения в синонимните редове (Вакарелска-Чобанска 2002). Изследване върху названията на животни в славянските езици е направено от Г. Клепикова. Тя

систематизира събраната лексика в различни групи, в които прави анализ на всяка лексема поотделно (Клепикова 1974). Изключителен принос за изследването на земеделската и животновъдната лексика има и трудът на Ан. Стоилов, в който той прави подробно и детайлно описание на земеделската и животновъдната лексика от говорите по средното течение на река Струма, като класифицира лексиката по тематични и лексико-семантични групи, представя и семантичните връзки между думите, въз основа на степента на близост на значенията, типовете особености при словообразуването (Стоилов 2006: 13-262). Диалектоложко изследване върху кулинарната лексика в българските диалекти представлява книгата на М. Котева, в която тя разглежда различните названия на храни и начините на тяхното приготвяне, класифицира лексемите в тематични и лексико-семантични групи, като определя основните семантични признаци на названията (Котева 2021). Изследване върху названията на облеклата и тяхното изработване в българските диалекти е направено от Сн. Александрова в дисертационен труд (Александрова 2022). В редица други публикации се прави лексикосемантичен анализ на отделни групи названия – названията за баница (Витанова 2002); названия-за белег от опарено в родопските говори (Гаравалова 2016) и др.

3. Преглед на основните диалектоложки изследвания за родопските говори, използвани при работа над дисертацията

В част трета от втора глава на труда са представени изследвания по българска диалектология на различни езикови равнища за родопските говори, които са използвани за целите на изследването. Едни от най-важните между тях са проучванията на Ст. Стойков „Рупските особености на съртския говор” за описанието на говора на с. Мугла, Девинско (Стойков 1971: 3-90). Интересът към родопските говори продължава и в

изследванията на Ст. Кабасанов – срв. описанието на говора на с. Момчиловци, Смолянско като разкрива самотнития езиков развой на родопските говори (Кабасанов 1963). Важни изследвания, посветени на родопската лексика, публикува и Т. Стойчев – срв. „Родопски речник“ за всички краища на Родопите, с тълкуване на значенията им (БДПМ 1965; БДПМ 1970). Трудове с лексиколожка насоченост Т. Стойчев публикува и във „Второ допълнение. Родопски сборник“ (1983). При работата над дисертационния труд са използвани и редица други публикации – срв. „Говорът на с. Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно“ (Каневска-Николова 2001); „Говорът на Ропката“ (Керемидчиева 1993), както и изследване върху семантичните особености на родопската лексика (Керемидчиева 2012: 2-4); публикации, поместени в списания и поредици: Родопски старини; Известия на Института за български език; Трудове по българска диалектология; Българска диалектология. Проучвания и материали и др. Данни за диалекта на Златоградско публикува Г. Митринов в своя дисертационен труд – „Златоградски сборник – писмен възрожденски паметник от средата на XIX век (1852) и фототипно приложение“, София, 2000, както и в редица статии за Златоград и златоградските села, които днес са на територията на република Гърция (Митринов: 2000). Изследванията му върху южнородопските български говори продължават в Ксантийско и Гюмюрджинско (Митринов 2011: 140-230), с. Хебилево, Гюмюрджинско (Гърция) и с. Горни Юруци, Крумовградско (България)” (Митринов 2019). М. Михайлов също изследва говора на Златоград в своя дисертационен труд (Михайлов 2006). Изследването на родопските говори продължава и в труда на Хр. Тончева и И. Илиев за говора на с. Припек, Джебелско (Тончева, Илиев 2016). Друго проучване върху родопските говори представлява статията за говора на с. Дрангово (Илиев, Георгиева 2015).

ТРЕТА ГЛАВА

ОСНОВНИ ФОНЕТИЧНИ И МОРФОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ГОВОРА НА С. ДОЛЕН, ЗЛАТОГРАДСКО

В трета глава са описани най-важните характеристики на фонетичната и морфологичната система на говора с. Долен, Златоградско, които дават представа за мястото на диалекта сред родопските и рупските говори. В изследването като застъпник на ятовата гласна ъ пред пред твърда съгласна или сричка със задна гласна ясно се откроява изговор 'à, с предходна мекост, напр.: *с'анка, л'атус, м'асту, л'ап* (*Л'атус хи пускъм хайв̀ан'есе*) и др. (срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 34).

Пред сричка с предна гласна или мека съгласна се среща изговор è: *бèлен, млèчен* (*Мòнъ к³итъ ѝе нах бèлен' кàмен'*), както и в мн.ч. – *бèли*. В позиция след съгласните *ж* и *ч* пред сричка с предни гласни е отбелязан преглас на йотувано *а* в è – *жèби, чèши*: *Кл̀ди бèлин'е чèши* – срв. в БДА. ОТ. карта № Ф 35.

Като рефлексии на старобългарските ерови и носови гласни в говора се открояват следните:

– застъпници на задна ерова и задна носова гласна се явяват гласните *о, ô* и *ъ*: *дòш, дòштере, нòп, нòт* в речта на по-старите жители, но и *п³тен, р³кин'е, к³итен'е* при по-младите жители (*Ейт̀уф са к³итес'е на в³зб̀рдзе 'на високо'*) и др., срв. в БДА.ОТ. карти № Ф 18 и Ф 21;

– застъпникът на предната ерова и предната носова гласна обикновено е гласната *е*: *дèн'* (*Ден'есе си вър̀ет*); *тèшку, зèт'*, но се срещат отделни случаи със застъпник 'о на мястото на стб. ѡ (*Не си хи гл'òдаме млòчку макс̀ус'е*) – срв. БДА. ОТ. карти № Ф 12 и Ф 24. Наличието на отделни случаи в речта при по-старото население със застъпник 'о на мястото на стб.

▲ показва принадлежността на диалекта към родопските говори. В единични случаи е отбелязан и рефлекс 'а на стб. ▲: *n'àta* – 'пета'.

В говора се среща лабиализация на предните гласни *e*, *и*. Гласната *e* в обкръжение на шушкави съгласни *ж*, *ш*, *ч* и африкат *џ* (дж) се лабиализира в следните облици: *пèндж'ур'е*, *ч'урèши*, *тèндж'уре* и др.

При съгласните звукове ярка отличителна черта е широката дистрибуция на африкат *џ* (дж): *кук³рджъ*, *медж³*, *джам*, *дж'урàпе*, *дж'уздàн* (*Фъф сèлу йма йàтце кук³рдже* (невестулки)). Той се среща и в отделни случаи на мястото на праславянското съчетание **tj меджà*, или на мястото на съгласната *ж* срв.: *стриджъм* (*Стриджъм л'àтус òфцен'е*). Стойко Стойков дори определя наличието на африкат *џ* (дж) като отличителна особеност на златоградския диалект – *джам*, *джамийа* (Стойков 2008: 253).

Често срещана мекост на съгласните в краесловие при съгласните *л'*, *м'* и *н'* – *въсъл'*, *òгън'*, *бурзàн'*, както и пред предни гласни – *йнг'е*, *камен'е*, което е характерна особеност за родопските говори (Стойков 1993: 99).

Наличие на съгласна *x* в началото на названията: *худ'алу*, *хадèт* – *адèт*, *хòдер* – *òдер*, а в краесловие съгласната *x* се запазва – срв.: мин. св. вр. – *рүкъх*, *върүх*, *пèкъх*, *п³ржих* (*П³ржих патàту фъф тигàн'ен*) и др.

Най-важните отличителни акцентни особености в говора са:

– ударение на втората сричка от края при двусричните съществителни от ж. р. и ср.: *жèнъ*, *мòмъ*, *бўка*, *дèте*, *тèле*, характерна особеност за западните и за рупските говори (Стойков 1993: 222);

– началословно ударение при глаголните форми за 1 л. ед. ч. сегашно време – *п³хчъм* 'чопля', *кòпъм*;

– началословно ударение имат и повелителните глаголни форми: *йàла*, *налей*, *лèгни*, *стàни*, *стòри*, *рèчи*, *фàти* (*Стòри качàмак*) и др.

По отношение на морфологичните особености за говора са характерни следните отличителни черти:

– широко разпространено окончание за множествено число при съществителните от м.р. *-e* – *снòп'е, байр'е, копàче, брàв'е, б³лгар'е, христìан'е, кàмен'е, буркàн'е, м̀уме* ‘свещи’, срв. разпространението на окончанието в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 11; БДА. ОТ. к. № М 40;

– тройното членуване и падежните остатъци при имената (*Сахàтес ÿе назàт. Кòпни хи със купàчен; Хич, не са ÿе рудìлу патàтуну на Ч³рквьнъ*). Както личи от примерите, се употребява тройна членна система с елементи *-с-*, *-н-*, *-т-*, като най-често се срещат формите с консонантни форманти *-с-* и *-н-*, а по-рядко – с формант *-т*. Тази морфологична особеност е характерна за родопските говори – срв. в БДА. ОТ. Ч. IV, к. № М 30. Различните членни морфемии *-ън*, *-ъс* и *-ът* се употребяват без последователно семантично разграничение.

При прилагателните имена също се наблюдава тройна система на членуване – напр. за м.р. се срещат членни морфемии: *-ън*, *-ъс*, *-ът*; *-ен*, *-ес* – *ет* (*Гул'умен брат е фъф ейс³ф к³итъ*); за ж.р. *-тъ*, *-нъ*, *-съ* (*М̀жванъ кр̀авъ са ÿе ут̀елилъ*) и др.

Друга интересна морфологична особеност в говора е наличието на остатъци от падежни форми при съществителните имена от мъжки и женски род. Съществителните имена от мъжки и женски род единствено число образуват звателни форми основно с окончанията: *-ел*, *-ал* (*Б̀ател, ал ша пой̀маш м̀улесу? М̀жгал, р̀укни ми ÿнг'е. Уб̀ал, к̀ина пр̀авиш? Де т³рна, у̀йкал?; Б̀укал* ‘како’, *й̀ала м̀алку. ÿнгел* ‘лельо’ *ха де р̀укни м̀жсу. Хуб̀ав'е ли си, б̀улкал* ‘како’ *Ас̀ие?*). При съществителните имена в множествено число е регистрирано окончание *-ем* за дателен падеж, което се поставя след членната морфема (*М̀етни хай̀ванесем*). Същото окончание е отбелязано при членуванит форми на местоименията (*Д̀адъх вритс̀ем бамб̀дни. Р̀укнъх вритс̀ем нах нам*).

Важна особеност в диалекта на с. Долен е честата употреба на умалителни форми, образувани с различни наставки – напр. при

съществителни в мъжки род единствено число се използва умалителната наставка *-(ч)ек*: *лүчек*; *-чек*: *чувалчек*, *в'атърчек*; за женски род *-чкь* < *чка* – *хàркмичка*, *панйчка*, *лаййчка*; за среден род *-че/-це* – *кòпелче*, *патàтце*: (*П³ржém патàтце фъф тигàнес*). За женски род често се използва и умалителна наставка *-инка*: *ножйнка*, *момйнка*, *крàвинка*, *глàвинка*, която е характерна за родопските говори.

За образуване на качествени прилагателни имена в говора се употребява наставка *-ън-* < *-ен*, напр. *бòлън* 'болен', *п³лън* 'дебел', *вòдън* 'воден', *глàдън* (*Сèйме ейтүф вòдън вьсул*'). Тази особеност по данни на БДА. Т. III, карта № 16 е характерна за родопските говори. Освен това в диалекта на с. Долен се срещат и относителни прилагателни имена, образувани с наставка *-ешт-> -ишт*: *мүлеиштъ*, *крàвишиштъ*, *йàреишти*. Среща се и употреба на наставки *-цки* и *-ски* за образуване на относителни прилагателни имена: *жèнцки*, *м³ски*, *деридерцки*, *кулибарцки* и др.

Интересни в говора на с. Долен са и парадигмите на местоименията. В речта на информаторите много често се употребяват обичайните пълни и кратки форми за винителен и дателен падеж – винителни форми (пълни и кратки): *мèне* – *ма*; *тèбе* – *та*; *нèга* – *гу*, *нèхи* – *хи*, *нèга* – *гу* и др.; дателни форми (пълни и кратки): *на нàм* – *ни*, *на вàм* – *ви*, *на т'àm* – *им* (*На нàм ни дàдаха тèлену*), срв. в БДА. ОТ. карти № М 63, М 64, М 65, М 67.

Характерна за диалекта е употребата на кратката местоименна форма в 3 л. мн.ч. *хи//хим* вм. *ги* (*Изкүтихме 'изгледахме' хи, мàйци. Рукнйте хи, мàйци*). Освен това се употребяват съкратени форми на пълните членувани притежателни местоимения – срв.: за мъжки род – *мòй* – *мòн* (*Мòн сахàт ни рàбути*); *нèгав* – *нèгвен* (*Нèгвен син йе умр'àл*); за женски род – *мòйа* – *мòнъ*, *мòтъ*, *мòсъ*; *твòйа* – *твòнъ* (*Ал, ц³ркаш твòнъ крàвъ*); за среден род – *мòйе* – *мòйну*, *мòйту*; *мòну*, *мòту* (*Мòну тèле сàму сàйе 'суче'*) и др. Отбелязана е употреба на характерното за родопските говори обобщително местоимение *врит*, както и въпросителните местоимения *күтрй*, *òти* и *кйна*.

В областта на глаголната система може да се отбележат следните важни особености:

– много често в диалекта на с. Долен глаголите от първо спрежение във формите за 1 лице единствено число сегашно време имат окончание *-м* (*Йа̀ кутем'* (гледам) *дѐте*), както *фѝрем'* 'гоня', *чѹвѣм*, *рѹкѣм* и др. Разширяването на окончанието *-м* при глаголите от I и II спрежение във формите за 1 лице единствено число сегашно време е характерна особеност за родопските говори;

– характерна словообразователна особеност в диалекта на с. Долен при глаголите в 1 лице единствено число е наличието на наставка *-к-*, която по принцип се използва за изразяване на атенуативен начин на действие (извършване на действие в по-слаба степен), но е със слаба семантична натовареност – срв.: *ма̀хкѣм*, *йа̀хкѣм* и др. Употребата на подобни глаголи може да се свърже с широката дистрибуция на умалителността в системата на имената;

– отрицателните форми на глагола се образуват с помощта на частицата *не* > *ни* – *ни пѐрѣм* (*Ни пѐрѣм*, *Ѡти ша кѠпѣм вѣсѹл'ен*; *ни пѐкѣм*);

– формите за минало свършено време се образуват с окончание *-х* след аористна свързваща гласна *ъ* < *а* – срв. (*Рѐкѣх на бѹллка Нефа за ѹтре*) или след съответната коренна гласна: *мих*, *вѣрѣх*, *валих*;

– миналото несвършено време не се различава много от общобългарското – срв. окончание *-х* в 1 л. ед.ч., както в мин. св. време и 1 л. ед.ч. в имперфект (мин. несв. вр.) съвпадат (*Ра̀чиши ли хи ейнѐф кѹтки*);

– формите за бъдеще време в говора се образуват с неизменяеми частици с варианти *ша*, *ше*, *шу*: *Ша ѹдѣм саба̀лахин на бука̀ти Нѐфка* . .

Важна особеност е наличието на случаи с употреба на съкратен инфинитив при повелителните конструкции с отрицателна форма *нимѠй* (недей) (*НимѠй залѝвѣ чѹчкин'е*).

Много често в речта на информаторите се среща удвояване на суфикса в женски, среден род и в множествено число на миналите деятелни причастия – напр: *душлили, нашил³лъ, реклолу* (*Нашил³лъ ѝе кравънъ на Кат³рбек*).

Отбелязани са следните по-интересни наречия: за начин – *тъман* ‘добре’, *еваш* ‘бавно’; *ван³ш* ‘заедно’, *хубаву, хубав’е* ‘добре’ (*Хубав’е ли са, майци, дечинкин’е?*); за място – наречие *на в³збърдзе* в м. ‘нагоре’ (*На в³збърдзе ѝе местону нах Бузалакън*); *надолка* ‘надолу’ (*Надолка хи ѝе к³штънъ*); *напреш* ‘напред’ (*Напреш върш ша са запетлайш*); *назадка* ‘назад’; *надè* ‘накъде’ и др.; местоименно наречие – *айтүф* в м. тук (*Айтүф гу остави, майци*); за време – *сабалахин* ‘сутрин’; *на пладнина* ‘на обяд’; *икиндийа* ‘вечер’, *катъ ден* ‘всеки ден’; *зүтрешник* ‘в други ден’ и местоименни наречия – *тугаф* ‘тогава’; *айсè* ‘сега’; др. (*Йа на пладнина сп’ам. Зүтрешник йала нах нам*); за причина – местоименни наречия *оти* ‘защото’, *закина, закинану* ‘за какво, за каквото’ (*Мижал, убайку та рұка; Закина ма рұка*).

Отбелязана е употребата на различни диалектни предлози: *нах* ‘към’, *зат* ‘отзад’, *утпреш* ‘отпред’ и др.

Често в говора при обръщение към жена се употребява частицата *м³ри* (*Стйга рұка, м³ри! Кинà правши, м³ри*), срв. *мори* (Стойчев 1965: 209), докато за мъж се използват частиците *ра* и *бре* (*Кажш, ра? Махни гу, бре*, срв. *брà, брè*) (Стойчев 1965: 132).

Представените основни фонетични и морфологични особености на говора на с. Долен ясно показват, че той споделя типичните родопски особености. Макар и рядко в него се среща застъпник *о* на задната носова и задната ерова гласна, срв. – *дош//дъш, дштере*. В повечето случаи за разлика от централните родопски говори в диалекта се наблюдава различие при застъпниците на задните и предните стб. ерови и носови гласни – *д³ш*,

д'ен, к³итъ, йѣдри, но на мястото на предната носова гласна в отделни думи се среща и изговор *о* – *гл'одам*.

По застъпниците на ятовата гласна диалектът е типичен рупски говор – срв.: *л'атус, кр'ака, бѣлен* и др. Той притежава и типичната източна особеност – силната редукция на гласните: *билу, фѣфлъ, жѣнъ, мѣмъ* и др.

В областта на акцента диалектът споделя типичната особеност за югоизточните говори – наличието на ударение на втората сричка от края на думата при редица форми на двусричните съществителни имена и при повелителните форми на глаголите – срв.: м.р. – *кѣмар*; ж.р. – *жѣнъ, мѣмъ*; при глаголите и най-често при формите за повелително наклонение: *йѣла, стѣни, нѣлей* и др.

В областта на морфологията диалектът се откроява с широката употреба на тройна показателна система при имената, като преобладаващи са членните морфемии *-н-, -с-*: *крѣвъсь, местѣн'у, мѣлесу, жѣнъсь* и др. При местоименията също се наблюдава тройно членуване, напр. – *мѣйн'е, нѣшн'е, кѣлкуну* и др.

Характерна за говора е и широката употреба на падежни форми, между които са и специфичните звателни форми – *бѣкал, мѣжал*, както и дателни падежни форми – *дѣтенум, крѣвисем* и др.

Интерес при глаголите представлява наличието на съкратен инфинитив във формите за забрана след *нимѣй*, което е типично за повечето родопски говори, както и за южнотракийските говори. Формите за бъдеще време са аналитични, образувани с помощта на частицата *ша < ще*, като се срещат и случаи с употреба на частица *да*: *Ша да мѣтнѣм мѣленум. Ша пѣйнѣм* и др.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИ ГРУПИ И ПОДГРУПИ

В четвърта глава от дисертацията е направена тематична класификация на събрания лексикален материал от говора на с. Долен. Златоградско. Вътре в тематичните групи лексемите са обединени според семантичната им съотнесеност към обектите от действителността, които назовават. В работата са разгледани седем основни лексико-тематични групи (ЛТГ), които отразяват почти всички сфери от човешкия живот. За модел на групиране служи инструкцията на Ст. Стойков и М. Младенов „Упътване за проучване лексиката на местен говор” (Стойков, Младенов 1971). При анализа на тези семантични обединения, лексемите могат да се анализират откъм вътрешната им форма – семантичните признаци и мотивировката, чрез която названието назовава понятието и се свързва със съответната лексема. От своя страна в различните лексико-семантични групи названията се свързват и разграничават по свойствените за групата семантични признаци, изграждайки различни по тип семантични отношения като ‘родово – видово’, ‘цяло – част’ и др., напр. в говора на с. Долен названието за ‘мигли и клепач’ е *клѐпкъ* ж., *клѐпки* мн.ч. Лексемата е мотивирана от глаголното действие, което извършват миглите, както това е и в книжовния български език, но в диалекта то се назовава с глагола *клѐпъм* ‘мигам’: *Нимдѝ клѐпъ*.

Освен това лексикалният материал от различните лексико-тематични групи (ЛТГ) се съпоставя с лексеми от други родопски говори, както и с говори от рупски тип, въз основа на данни от БДА, Родопски речник и други източници. Целта е да се покажат специфичните диалектни особености и

връзките с родопските, с южнородопските, както и с други български диалекти.

IV.1. Лексико-тематична група Природа

ЛТГ включва лексеми, означаващи земни форми; названия, назоваващи водни и блатисти места и др. Регистрирани са следните названия:

– *бърчийнъ* ж., *бърчийни* мн.ч. ‘бърдо, хълм, могила’: *Пу ейтүф йма сәму бърчийни*;

– *чукәр* м., *чукәр’е* мн. ч. ‘планински връх’;

– *падйинъ* ж. ‘урва, пропаст’, с производно прил. *падйински* – *падйинску м’әсту*;

– *върләк* м. ‘стръмнина, стръмно място’, с производно *върләкву*;

– *пъзләк* м., производно *пъзләчище* ср. ‘стръмно и каменисто място’: *На пъзләкән хи йе местәну*;

– *къменәк* м. ‘каменисто място’, производно *къменәкуф* прил. ‘каменист’ – *къменәкву м’әсту*.

Между названията за ‘водни и блатиси места’ заслужават интерес следните:

– *барүгъ* ж. ‘място със застояла вода’;

– *брәлу* с. ‘вада с течаща вода’, мотивирано от действието *бера*, *събирам* (Стойчев 1983: 293);

– *врис* м., *врис’е* мн.ч. ‘извор’: *Подъм нах Халилвен врис да нәлем вәддъ*, срв. *врис* – заемка от гръцки (БЕР, т. I, 2007: 187);

– *бунәр* м. ‘кладенец’ – от турски произход (БЕР, Т. I, 2012: 90);

– *вир* м. ‘оградено място в реката, в което се събира вода’;

– *йезмәк* м. ‘мочур или блато’ – от турски произход.

В тази лексико-семантична група между лексемите се наблюдава отношение общо – видово, напр. хипероним *р’әка* по отношение на хипоним *брәлу*, мотивирано от действието *събирам*.

IV.2. Лексико-тематична група Растителен свят

ЛТГ включва названия на диворастящи растения; дървесни видове и др.

Общото название на диворастящи растения в нивите и ливадите е *тр'авъ* ж. 'трева', но според вида трева се срещат названия като: *жа̀б'ек* м. 'вид плевел'; *ер³к* м.: *Фъф местòну ìма ÿ̀тце ер³к*; *въшѝвиць* ж., срв. в говорите бяла куча лобода, бял конопед; бяла лобода; въшивица (Свиленградско); лобода. Вероятно мотивацията на лексемата е свързана с корена *въс*, *в³сца*, с основен семантичен признак космат; *сѝнь бѝлкъ* ж. 'вид диво растение със сини цветове'. Тук мотивацията на названието е свързана с цвета на растението, срв. синя жлъчка, цикория. При названията на диворастящите тревисти растения също се наблюдават системни отношения между лексемите, срв. хипероним *тр'авъ* по отношение на хипонимите, които се различават по различни семантични признаци – *жа̀б'ек*, *ер³к*, *въшѝвиць*, *во̀леникъ*, *с³влек*, *жал³викъ* и др. При някои названия мотивацията е свързана с характерен семантичен белег.

По-интересни названия при дървесните видове са: *гърмѝкъ* ж., *гърмѝки* мн.ч. – 'дъб'; *бу̀ка//бу̀к* ж. и м., срв. членувана форма *бу̀кън*, *бу̀къс*, с производно прилагателно *бу̀куф* – *бу̀кву лѝсте*; *бу̀рикъ* ж., *бу̀рѝки* мн.ч., както и *стѐжер* м. 'стебло на дърво'. Лексемите и в тази група се намират в системни семантични отношения от типа цяло – част, напр. *д³рву* – *ко̀рен*, *стѐжер*, *будàк* 'клон на дърво', *вѐйкъ* 'тънка част от клон на дърво, пръчка' или родово-видови – от типа *д³рву* – *гърмѝкъ*, *бу̀ка*, *бу̀рикъ* и т.н.

IV.3. Лексико-тематична група Животински свят

ЛТГ представя названия на домашни животни, обитаващи къщата и двора; названия на диви бозайници; земноводни и влечуги; птици и насекоми.

Характерни са следните лексеми:

– названието за ‘новородено малко куче’ е *штѐн’е* ср. За назоваването на действието ражда – за кучка се употребява глаголят *уштѐни са*. Тук при мотивацията на лексемата е залегнало названието на рожбата, а не на възрастното животно – срв. в книжовния език *куче, кучка, кучи се*.

– названието за костенурка е *ж³лвѐ, ждѐлвѐ ж., ж³лви, ждѐлви* мн.ч. ‘костенурка’, умалително *ж³лвинка*: *Пу тарлѐн’е ѝма ѝдѝце ж³лви*.

– названието *кѝпан’ м., кѝпан’е* мн.ч. ‘попова лъжичка’.

– названието *куркѝбацѝ ж., куркѝбацѝ’е* мн.ч. ‘земноводна жаба’: *Га лѐтне* (завали дъжд) *наш кѝкѝве куркѝбацѝ’е ѝма*. Лексемата представлява терминалогично диалектно название.

Като общо название за влечуги в говора на с. Долен се употребява названието *михл’ѝк м., михл’ѝцѝ’е* мн.ч.: *Пу рѝшн³ ѝе п³лну сас михл’ѝцѝ’е*, с деабилзация на *и*, срв. тур. *mihlik* със значение ‘убийствен, поразяващ, опасен’ (ТБР 1962: 390).

От названията на диви животни, живеещи извън селото интерес заслужава лексемата от турски произход *кук³рдѝжѝ ж.* ‘невестулка’: *Кук³рдѝже ѝадѝт кукѝшкин’е*.

Като общо название за птица в диалекта се използва названието *пѝле* ср., *пѝлетѝ* мн.ч.: *Л’ѝтус пѝлетѝ ѝадѝт мисѝрен*, срв. разпространението на названието за птица в БДА. ОТ. карта № Л 49. Използването на една и съща лексема за назоваване на малка и голяма птица вероятно се дължи на това, че населението е в контакт най-често с дребни по размер птици като кос, лястовица, синигер и др. – срв. и в книжовния език общото название *пилци*. Що се отнася до големите хищни и нощни птици то може би избягва да ги

назовава, защото изключването им от общото название за птица представлява своеобразно лингвистично табу.

При названията на птици интерес представлява названието за сойка *дарòгъвиць* ж., *дарòгъвиць'е* мн.ч.: *Йàтце к³лвът дарòгъвиць'ен'е мисìрен*. Лексемата е терминологично диалектно название с ясна мотивация от съвременна гледна точка – характерният белег, свързан с глагола ‘дера’, по звука, който издава птицата (БЕР, т.1, 1971: 343).

Като общо название за насекомо в диалекта служи названието *бубу̀лкь* ж., *бубу̀лки* мн.ч.

По-интересни названия са *базу̀к* м., *базу̀ц'е* мн.ч. Едър майски бръмбар: *Пу грòздену òма йàтце базу̀нец'е*; *ска̀къл* м. Скакалец – словообразователен диалектизъм. Мотивацията на названието е свързана с характерното действие, което извършва насекомото; *блесту̀нкь* ж. Светулка. Мотивацията на названието е свързана с характерното действие на насекомото, което свети, блести в тъмното; *в³сеник* м., *в³сениц'е* мн.ч. Гъсеница: *Фьф лахàнин'е* (зелките) *òма в³сениц'е*, срв. *в³сеница* ‘гъсеница’. Названието *в³сеник* е мотивирано от наличието на косми – *в³си* по тялото на гъсеницата.

При някои от названията в ЛТГ на диви животни ясно се откроява вътрешната форма и мотивация, например според характерен белег на външния вид – *в³сеник*, *с̀инек*; според звука, който издават – *базу̀к*, *дарòгъвиць*; според характерно действие, което извършват *риба̀р* и др.

IV.4. Лексико-тематична група Земеделие

ЛТГ представя названия на ниви, пасища и други места, свързани със стопанската дейност на човека, обработка на почвата, селскостопански оръдия, полевъдство, окопни и бостански култури, плодове и зеленчуци.

Названието за обработваема селскостопанска площ извън селото е *тарл³* ж. ‘нива’, *тарл̀и* мн.ч.: *Тарл̀ин'е хи са зат усòйкьнъ* (от тур. *tarla* –

БЕР, т. VII, 2010: 823). По-интересни названия на ниви и пасища са: *чѐйр* м., *чѐйр'е*, от турски произход: *Л'а̀тус пу два̀път 'е хи косѝм чѐйрен 'е*; *кòчур* м., *кòчур'е* мн.ч., срв. *кòчур* 'оградено място за затваряне на домашни животни; обор; кочина' (Стойчев 1965: 192; БЕР, т. II, 1979: 690).

Названието за сенчесто място в диалекта на с. Долен е *усòйкъ* ж. С производно прилагателно от него се образува сложното название *усòйкву м'а̀сту* 'сенчесто място'; *присòйкъ* ж., *присòйкву м'а̀сту*.

За назоваване на действието 'браздя при оране за направата на вади за напояване' се употребява названието *в̀а̀дем* несв., а браздата се нарича *в̀а̀дъ* ж.

Номинацията за зелен боб и за зрял боб е *в̀ь̀су̀л' м.*, *в̀ь̀су̀л'е* мн.ч., срв. в БДА. ОТ. карта № Л 30. За назоваване на шушулките на зеления фасул се употребява названието *ка̀п̀й̀чкь* ж., *ка̀п̀й̀чки* мн.ч. Названието *ка̀п̀й̀чкь* е развило многозначност в значението си: 1. Шушулка на зелен фасул; 2. Зелен фасул. В БЕР също е отбелязано названието *ка̀п̀и* 'шушулки на бобово растение' – производно *ка̀п̀ица*, *ка̀п̀ички* мн.ч. 'зелен фасул' (БЕР, т. II, 2012: 219).

Общото название на плодни дръвчета е *й̀ем̀иш* м., *й̀ем̀иш'е* мн.ч.

По-интересни названия на плодове: *ар̀м̀удъ* ж. от тур. *armut*; *ос̀кр̀у̀ше* ж., *ос̀кр̀у̀ше* мн.ч. 'дива круша'; *ка̀ра̀манкь* ж., *ка̀ра̀манки* мн.ч. 'лятна круша' и др.

В лексико-семантичните групи повечето названия се намират в системни родово-видови отношения. Между тях има лексеми от домашен и от чужд произход, които най-често са с непрозрачна от съвременна гледна точка мотивация. Наименованията на зеленчуците, плодовете и зърнените култури служат за образуването на различни диалектни названия, свързани в кулинарията.

ЛТГ включва и названия на действия, свързани със земеделието:

– *пра̀ишѐм* несв. 'окопавам посеви след като те са поникнали';

– със значение ‘засявам’ се употребява глаголят *сàдем*, от който е мотивирано названието *рàсам*;

– със значение ‘място, което е набраздено с рало, плуг, за да се напоява’ се употребява названието *навадèну м’àсту*, производно от глагола *ва̀дèм* несв. ‘правя вади/бразди за засяване на зеленчуци’.

При названията, свързани с обработването на земята, се срещат немалко лексеми от турски произход, но в диалекта на с. Долен преобладават общобългарските названия. При определяне на мотивационния признак на названията се срещат лексеми, които са немотивирани от съвременна гледна точка, но се срещат наименования, при които ясно се откроява мотивационният признак за тяхното назоваване, напр. лексемите за назоваване на видове обработваеми места според състава им – *пърстѝф*, *йезмàкву*, *чемурву* и др. Освен това тези лексеми се намират в системни родово-видови отношения, напр. основното родово название е *м’àсту*, *нѝвъ*, а останалите назовават видове места според различните им отличителни признаци – *тарл*³, *кòчур*, *чèйр* и др.

IV.5. Лексико-тематична група Животновъдство

ЛТГ представя названия, назоваващи различни видове домашни животни и домашни птици, части на тялото, някои действия, свързани с отглеждането на животните; млекоарство и други занаяти, свързани с производството на храни от животински произход.

Като общо название на домашни животни в диалекта на с. Долен се употребява лексемата *хайвàn* м., *хайвàn’е* мн.ч. Общото название на едрия рогат добитък (крава, вол, бик) се назовава с *гувèду* ср., *гувèд’е* мн. ч., а дребният рогат добитък (овца, коза, овен, пръч) с *брав* м., *брàв’е* мн.ч.

При названията на действията, означаващи ‘ражда’ на различните селскостопански и домашни животни се образуват различни лексико-семантични парадигми (ЛСП) – срв.: напр., названието за крава, която е

раждала се употребява прич. *утѣлень*, а глаголът *утѣлвъ са*. Тук в мотивацията на лексемата е залегнало названието на рожбата – теле.

Названието за овца, която е раждала е *уйѣгненъ*: *С³въ ђфцъ ѡе уйѣгненъ*, а глаголът, означаващ действието ‘ражда агне’ е *уйѣгни са*. И тук мотивацията на названието се свързва с наименованието на рожбата – агне. Подобно е названието и при козата, срв. причастието, а действието ‘ражда’ се назовава с глагола *уйѣри са*, мотивирано от рожбата – *йѣре*.

Названието за бременна овца или коза е *саймѣл* прил. ‘бременна’: *Мѡнъ ђфцъ ѡе сас саймѣл*, от турски *сѣгмѣл* ‘бременна овца или коза’ (БЕР, т. VII, 2010: 651).

Характерно е, че при назоваването на родилото женско животно може да се отразява и бройката на новородените, като съответно се създават съставни названия с основен компонент *телѣлу* ср. – *аннѡ телѣлу*, *две телѣла*: *Крѣвънъ на бѣка ѡе сас аннѡ телѣлу*.

Названието на новоредено теле до шестмесечна възраст, което все още бозае мляко е *преснѣник* м., *преснѣниц’е* мн.ч., мотивирано от лексемата *прѣсну* < *пр’ѣсну* – ‘прясно мляко’. Интерес представлява и названието *бѣнче* ср., *бѣнчетъ* мн.ч.: *Йѣтѣ ни е лѡшу бѣнчену*.

Общобългарската лексема *млѣко*, *мл’ѣко* ср. се използва със значение ‘мътеница’: *Йѣла да ти сѡнем мл’ѣку за пѣен’е*. За назоваване на кисело мляко служи лексемата *угѣрт* м.

По-голяма част от названията в ЛТГ са общобългарски с неясна от съвременна гледна точка мотивация. Но се срещат и редица специфични диалектни названия с ясна вътрешна форма, напр. при названията на животни, мотивирани от названията на звуците, които издават – срв.: *к³те*, *б³ци*, *куткѣд’ѣце* и др.; названия на характеристика на животните според действията, които извършват – *уйѣгненъ*, *уйѣренъ* и др.

IV.6. Лексико-тематична група Човек

ЛТГ представя лексеми, назоваващи човешкото тяло, вътрешни органи, названия, свързани с отделителната и половата система, характеристика на човека – названия, назоваващи човек според полови и възрастови различия, названия, свързани с качества, назоваващи външния вид, названия за кръвно родство и родство по сватовство, названия, свързани с годещ и сватба, названия за означаване на качества на човек според личностната му характеристика, храни и хранене на човека, които са разпределени в няколко лексико-семантични групи и подгрупи.

В лексико-семантичната група Части на човешкото тяло в подгрупата Вътрешни органи е отбелязано названието *гарчумалник* м. ‘гръклян’, *гарчумалн’иц’е* мн.ч. Названието е мотивирано от действието *г³рча* – срв. *г³рча се* ‘извивам се, превивам се, свивам се’, от праслав. *кѣс* (БЕР, т.1, 2007: 304).

При ЛСГ названия на тяло, крайници и части на крайниците е отбелязана лексемата *приг³итъ* ж., *приг³ит’е* мн.ч. Шеп. *Клѣй ми аннѣ приг³итъ бамбѣн’е*. Вероятно мотивацията на названието в диалекта на с. Долен е свързана с действието *прегръщам, хващам; худѣл’у* ср. Стъпало. Мотивацията на названието е свързана с извършваното действие – ходя; *к³лчек* м. Глезен на крак. Мотивацията на названието е свързана с действието – *к³лчем* несв. със значение ‘извивам, измествам си глезена’, срв. *к³лча; плеснѣцъ*. Между названията от ЛСГ се отбелязва семантично отношение ‘цяло – части’, напр. *снѣгъ* се явява цяло по отношение на частите – *гърп, шѣйа, р³къ, нѣгъ* и др.

Лексико-семантична група на названия, назоваващи човек според полови и възрастови различия при човека всички лексеми влизат в различни лексикални отношения помежду си. Фонетичният диалектизъм *чул’ѣк*

‘човек’ се употребява и със значение ‘мъж, стопанин, съпруг’, с фонетична промяна на у > и: *Чил’акън ми ѝе рѣбѣтник.*

За назоваване на малко дете от 1 до 7 год. възраст се употребява названието *максѹн* м., умал. *максѹнче, максѹн’е* мн.ч.: *Ам максѹн’е, мѹйци.*

Характерни са и названията за възрастни хора – *стѹркѣ* ж. ‘възрастна жена, баба’ и *стѹрку* м. ‘възрастен човек, дядо’.

При ЛСГ Названия за кръвно родство и родство по сватовство, напр. за назоваването на съпруга в речта на по-младите жители се употребява названието *жѣнѣ* ж., *жѣни* мн.ч., а при по-старите хора *бѹлла, бѹлка* ж.: *Бѹлла Айшал, пѣдѣй ми хѹркмин’е. Бѹлка Нефал, ѝѹлѣ ѹтре нах нам.*

Интерес представлява и названието *убѹйко, бубѹйко* м., *убѹйци* мн.ч. със значение 1. Баща; 2. Свекър: *Їѹ ѝмѣм бѣлѣн убѹйко; Убѹйквусу м’ѹсту ѝе мѣне.* Звателната форма за свекър в говора е *убѹл*: *Убѹл, кѹна ше к³сниш?*

При названията, свързани с характеристиката на човека, характерни диалектни лексеми са отбелязани при антонимната двойка ‘красив’ ≠ ‘грозен’. За назоваване на красив човек се използва названието *кѹматен* м., *кѹматн’е* мн.ч., а със значение ‘грозен’ човек се употребява названието *парѹтик* м., *парѹтки* мн.ч.

Друга двойка антоними представляват названията за ‘добър; кротък’ и ‘лош, зъл’ човек: *прѹстал, хѹрен* ≠ *харс³зин.*

От названията за действия на човека по-интересни названия са:

– *чѹвѣм* несв. 1. Възприемам със слуха си нещо; 2. Пазя; грижа се за някого или нещо’: *Ни мѣгѣм да дѣйдѣм, ѣти чѹвѣм на бѹка децѹнѣ;*

– *ѹштѣм* ‘искам’ при по-младите жители *ѹштѣм* несв.; *рѹчем* несв. със значение ‘искам, желая’: *Їѹ ѝѹтѣ рѹчем патѹту* – се употребява от по-възрастните хора в селото, от стб. рачнтн, рачж (Мъжлекова 1990: 163);

– *вѹл’ам* несв: *Вѹл’ам сѣбѣсѣ,* срв. в БЕР *валя* ‘клада огън’ (БЕР, т. I, 1971: 115);

– *мр̀зи, мр̀зи ми* несв. ‘студено ми е’: *Й̀тце ми мр̀зи*, срв. названието *мр̀зи* в Родопски речник със значение ‘студено е, студи’ (Стойчев 1965: 210).

Осен това в лексико-семантичните подгрупи могат да се открият и някои антонимни двойки глаголи. Напр. отношение на антонимия се открива при глаголите крия, скривам – намирам: *скр̀вѝм – нах̀одѝм, н̀айдѝм*, от стб. *наитн, наидж, наидети* (Мъжлекова 1990: 119).

Друга двойка антоними представляват глаголите със значение ‘започвам – свършвам’: *заф̀атѝм – кр̀атѝм* несв.

Посочените диалектни названия, свързани с лексико-семантичните групи назоваващи човек, качества и действия на човека показват близостта на говора с южнородопските български говори. Освен общобългарски названия в диалекта се открояват и много интересни названия като *пр̀истал* ‘красив’, *ку̀тем, чу̀вѝм, мр̀зи* и др. Наличието на лексемата *пр̀истал* показва, че доленският говор се включва в широкия ареал, обединяващ югоизточните и крайните югозападни говори (Гора, Албания), за който проф. Л. Милетич пише: "Единството на българския език въпреки многото му диалектни различия от най-крайните му граници на изток, до албанската зона, е най-важният етнографичен белег..." (Милетич 1993: 119).

При ЛСГ Храни и хранене на човека са представени названия, свързани с храненето и начините на приготвяне на храните. Отбелязани са по-интересни диалектни названия като: *смид̀ал* м. със значение ‘гощавка при раждане на дете; обредна, царевична питка със захар и масло’: *Руд̀илу са ѝе д̀ете на Топалвине, ша пр̀авет смид̀ал*, срв. в Родопски речник *смид̀ал* м. със значение ‘угощение с пита, полята с масло, дадено от родилката в дома ѝ три дни след раждане’ (Стойчев 1965: 269); *г̀ез’а* ж. ‘празнично угощение, което се приготвя при сватба’: *З̀афчеръ ѝйквен син им̀еха г̀ез’а*. Лексемата е терминологично диалектно название. Както личи от примера тя е многозначна. С нея се назовава не само ритуалният хляб, но и самият

ритуал, при който неговото поднасяне изпълнява основна функция. В речника на Т. Стойчев е отбелязано названието *гезò*, *гезè* със значение ‘угощение, което кумът дава на младоженците’ (Стойчев 1965: 143).

За назоваване на храна, според времето на приготвяне са отбелязани названия като *прòг’ума* ж. при по-старото поколение, *сабàлахин*, умалителното *сбàлахинка* ж. при по-младото, мотивацията при названието *сабàлахинка* идва от времето на извършваното действие – ‘сутрин’, срв. *сбàлахин* нар. ‘сутрин’, вж. *сабàх* ‘сутрин, утро’ → разг. *сбàхлен* нар. ‘сутрин, утре сутринта’ (БЕР, т. VI, 2002: 393); *планìна* ж. тук мотивацията на названието е свързана с времето на храненето от *пладнìна* нар., срв. *планìна* диал. ‘обяд, почивка на обяд’ (БЕР, т. V, 1999: 302-303); *вèчера* ж. ‘храната по вечерно време, вечеря’ < *вèчер’е* нар. ‘вечерно време’. За разпространението на названието вж. БДА. ОТ. карта № Л 21.

По-характерни названия на храни са: *бългур* м., която се отличава с многозначност в значението си – ‘1. Счувано или едро смляно жито за варене и приготвяне на ястия. 2. Празнична чорба от грухана пшеница, в която се слага по малко и от другите видове зърнени храни, семена, зеленчуци и месо’: *Бългур правìме сàму на суфрì*; *вàрву* ср. със значение ‘варен шарен боб с целина’, мотивирано от глаг. действие варя; *ст³рганик* м. ‘баница с картофи, пататник’, мотивационният признак на названието е свързан с действието *ст³ржа*, заради начина, по който се обработват картофите и от уреда, назован *ст³ргàлу* ‘кухненско ренде’ (БЕР, Т. 7, 2010: 527); *прòсутник* ‘баница с праз лук или зеле’: *Испèклъ сьм прòсутник на сòбьсь*.

IV.7. Лексико-тематична група Устройство и обзавеждане на дома

ЛТГ представя названия на къща; строеж и др.; названия на части от къщата; помещения в къщата; названия на предмети и обекти в стаята; мебели; текстилна покъщнина; куненски съдове и прибори.

По-интересни названия, свързани с устройството и обзавеждането на дома са: *худайà, одайà* ж. Стая: *Фьф худайàнъ хи са др̀ипин 'е* ‘дрехи’ – срв. разпространението в БДА. ОТ. к. № Л 2; *з̀емалник* м., *з̀емалниц'е* мн. Зимник: *Фьф з̀емалникън клàвъм патàтуну* (вж. БЕР, т. I, 2007: 634, 642); *биф̀ет* м. Секция; *сòбъ* ж. Дървена печка: *Вàл'ам сòбъсъ; дилàф* м., *дилàфе* мн.ч. Щипка за печка; *прик'̀е* ж. Чеиз, зестра, гръцка заемка (БЕР, т. V, 1999: 713); *худ'̀алу* ср., *худ'̀ала* мн.ч. Одеало – срв. изходната форма в БЕР од̀ло, од̀ало, од̀ати, од̀ти (БЕР, т. IV, 1995: 799); *вòзгланицъ, в̀згланицъ* ж., *в̀згланици* мн.ч.; *в̀зглафкъ* ж., *в̀зглафки* мн.ч. Калъфка за възглавница; *месàлкъ* ж., *месàлки* мн.ч. Покривка; *сахòн, сах̀н* м., *сах̀н'е, сах̀н'е* мн.ч. Домакинска посуда; *хàркма* ж., *хàрки* мн.ч., умал. *хàркмичка*: *Нàлей мл'̀аку фьф хàркмичкасъ*. По данни на БДА. ОТ. карта № Л 11 названието *харкома* се среща в почти всички родопски говори. Днес в речта на доленци названието *хàркма* се употребява и със значение ‘кофа’, тъй като този съд изпълнява същата функция, каквато в миналото е изпълнявал големия меден съд.

Други интересни названия на домакински уреди са: *бур̀илу* ср. Според изследванията на М. Сл. Младенов то е характерно за източните родопски говори (Младенов 1980: 179-184); *бър̀кàчкъ* ж. със значение ‘уред, чрез който се разбива киселото мляко, за да се получи мътеница’: *Фьф бър̀кàчкасъ б̀ркъм мл'̀акуну; сть̀ргàлу* ср. със значение ‘кухненско ренде’.

При названията от лексико-семантичните групи предмети от бита, покъщнина, инструменти и съдове се срещат думи от домашен и думи от чужд произход, напр. – *бур̀илу, шап̀иàк, хàркма* и др. Често те са с непрозрачна от съвременна гледна точка вътрешна форма, но се срещат и случаи, при които се проявява мотивация според действието, което се извършва със съответната вещ, напр. – *пост̀елкъ, вòртка//в̀ртка, бър̀кàчкъ, туч̀илкъ, пр̀елу, сть̀ргàлу*. Някои названия са мотивирани според своята

форма – *крѡк//крѣк* или според названието на друг предмет със сходна функция – *нѡйца < нож*.

V. Обобщение на лексикосемантичните отношения на названията от отделните лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи

В **пета глава** е направен лексикосемантичен анализ на лексемите от различните ЛТГ и ЛСГ. В процеса на анализа на различните тематични групи се очертават редица семантични диалектни различия: отношение на общо-родово название (хипероним) към частно-видово название (хипоним); отношения цяло (холоним) – част (мероним); лексикални различия от типа на синонимни връзки между думите за означаване на един и същи денотат и на антонимни противопоставяния – за означаване на противоположности. В различните (ЛТГ) и (ЛСГ) лексикалните връзки и отношения са в лексико-семантични обединения с еднородни, съпоставими значения – синоними, антоними и др., свързани с някакви общи семантични отношения.

Голяма част от диалектните названия в говора на с. Долен имат ясен мотивиращ признак (МП). Според мотивационните признаци названията се разпределят в няколко групи.

1. Названия с ясен от съвременна гледна точка мотивиращ признак

1.1. Названия, мотивирани от основен семантичен признак качество и производни от съществителни и прилагателни имена – напр.:

- названия за човек, според възрастта и пола на човек – *ста̀ркъ, ста̀рку, жѐнцику, м³ску, йуна̀к*;

- названия на характерни качества на животни според ролята им в стопанството: *продѝстъ, уйа̀гненъ, уйа̀ренъ*;

- названия на животни, мотивирани според характерен признака цвят: *сѝнек, па̀стринъ, су̀ркъ*.

- названия за действия, мотивирани от субекта на действието – *штѝни се, уштѝни се* < ражда *штѝне*; *риба̀р* < лови *риба* и др.

1.2. Названия, мотивирани от основен семантичен белег действие и производни от глагол – напр.:

- някои названия на лица – *га̀л'ник, га̀л'ницъ*;

- названия на семейни обреди – *жѐнилкъ*;

- названия на чести на тялото – *клѐнкъ, гарчу̀малник, мѐлешиник, приг³штъ, худѝл'у*;

- названия на храни, мотивирани според начина на тяхното приготвяне – *ва̀рву, свѝрѝн въ̀сул, свѝрѝни д'у̀нки, свѝрѝн къба̀к* и др.

1.3. Названия, мотивирани от основен семантичен белег обект и производни от съществителни имена:

- названия на качества на човека – *ко̀рмест, памѝтлиф, акал³, акъ̀лиа, йумовѝт*;

- названия на видове места и почви, мотивирани според характерен за мястото обект: *тревѝву* < *тр'а̀въ*, *езма̀кву, чему̀рву, кепу̀рву; кумса̀лвъ* < *кумса̀л, ер³ква* и др.

- названия на храни, мотивирани от продукта, от който те се приготвят: *урѝзник, лу̀квъ ма̀нжъ, бибѐркинъ ма̀нжъ, въ̀сул'въ ма̀нжъ* и др.;

- названия на храни, мотивирани от времето на приготвяне и хранене – *саба̀лахинка; планѝна; икѝндийа; вѐчера*.

1.4. Названия, мотивирани според характерен за обекта цвят, форма или звук:

- названия на животни: *ж̀а̀б'ек, в̀ш̀й̀виц̀ь; кутк̀уд'а̀це, к̀з̀те, б̀з̀ци/б̀з̀чки* и др.

1.5. Лексико-семантични парадигми в говора

При названията с ясна от съвременна гледна точка мотивация може да се открият семантични модели – лексико-семантични парадигми (ЛСП). Те представляват названия от една ЛТГ или ЛСГ, които се различават по еднотипно отразени в номинацията допълнителни семантични признаци.

За термина лексико-семантична парадигма в работата се използва дефиницията, посочена от В. Радева (Радева 2017: 133), а преди това и от Ф. П. Филин (Филин 1957: 525).

При прегледа на названията от ЛТГ Животновъдство, при названията на животни ясно личи, че глаголите, които означават действието раждане образуват семантична парадигма или модел. Тя е съставена от еднотипни от семантична гледна точка лексеми, които се обединяват по значение ‘раждане на животно’, а се различават по наименованието на вида на малкото животно, напр. за назоваване на крава, която ражда теле > *т̀ели са/ут̀ел̀вь са*; за овца, която ражда агне > *я̀гни се/уй̀а̀гни са*; за коза, която ражда яре > *я̀ри се/уй̀а̀ри са*.

При названията, назоваващи храни, лексемите също се обединяват в лексико-семантични парадигми, при названията на ястия, напр. при названията с елемент *манж̀ь*: *л̀ук̀вь м̀анж̀ь, биб̀ерк̀вь м̀анж̀ь, в̀с̀ул̀вь м̀анж̀ь*. Всички тези названия следват един общ модел или лексико-семантична парадигма. Те са тясно свързани помежду си с общност в

значението си, но се променят по номинационния признак – продуктът, от който са приготвени, изпълняващ ролята на диференциален семантичен признак.

По наличието на семантична диференциация названията от ЛСП са ясна от съвременна гледна точка мотивацията се различават от синонимните редове, в които семантичните различия градира в рамките на една скала.

2. Немотивирани от съвременна гледна точка номинативни (терминологични) диалектизми

При тези лексеми мотивацията за тяхното назоваване не е ясна от съвременна гледна точка. Такива лексеми са *ер³к*, *куркубацъ*, *смидал* ‘обредна погача при новородено дете’, *гез’а* ‘обредна погача при сватба’, *бунче* ‘теле над 6 месечна възраст’, *прдсутник* ‘баница с праз лук или зеле’, *качамак* ‘бъркано, варено ястие от царевично брашно със запръжка от лук и месо’, *бубулкъ* ‘буболечка’, *суфр³* ‘празнично угощение’, *земалник* и др.

3. Семантични отношения между немотивираните от съвременна гледна точка названия в различните ЛТГ И ЛСГ

Немотивираните от съвременна гледна точка названия се свързват в различни типове семантични отношения помежду си.

3.1. Семантични отношения хиперонимия – хипонимия

При лексемите от редица ЛТГ и ЛСГ се наблюдават различни по тип семантични отношения – напр. при названия за човек, тяло на човека; къща, стая, селскостопанска лексика и др. се изразяват йерархични семантични отношения от типа общи родови названия към частни названия.

При названията на земеделската лексика между лексикалните единици се изграждат родово-видови отношения: *нива* със значение ‘обработваема земя извън селището’ е родово по отношение на отделните

видови названия за обработваема земя, извън селото – *м'а̀сту, тарл³, кòчур, чéйр, чй̀към*.

Отношение на род : вид – хипероним : хипоними се проявява и при названията за назоваване на плевели, напр. хипонимите – *жа̀б'ек, куштрèвъ, въшй̀виць, ер³к, с³влек, жал³викъ* са видови по отношение на родовото название (хипероним) *тр'а̀въ* ‘трева; плевел’.

3.2. Семантични отношения холонимия – меронимия

При семантичното отношение от типа холоним : мероними или цяло : части названието на цялото (холоним) се свързва с названията за номинация на отделните му части, които се наричат мероними:

- холонимът *сна̀гъ* се свързва с меронимите – *гла̀въ, гòрп, р³ки, нòги*;
- холоним *р³къ*, свързан с меронимите *кй̀ткъ, п³рст'е, нòкт'е, приг³штъ* и др.;
- холоним *гла̀въ*, в който се включват меронимите – *мòзьк, òбръс, вèшки, òко, клèпкъ, кòсъ* и др.

3.3. Отношение на синонимия и антонимия

Много често при характеристиката на названията се проявяват отношения на синонимия и антонимия между лексемите. Синонимията свързва лексеми (а също и равностойни на думи фразеологизми и сложни названия) – синоними (БЛФ. т. I, 2013: 556). Близките по значение думи, употребени в един голям кръг от различни териториални диалекти, образуват синонимни редове на макродиалектно равнище.

Антонимията е парадигматична семантична връзка на противопоставяне на две и повече различни лексеми от една част на речта по значения за напълно противоположни понятия за признаци, предмети, действия, явления или отношения (БЛФ. т. I, 2013: 565).

В лексико-семантичната група на названия, означаващи физически качества на човек, се открояват синоними, които се обединяват според значението си в различни синонимни редове на микродиалектно равнище. Те се срещат и в близки родопски диалекти. В работата за съпоставка се посочват лексеми от Родопски речник на Т. Стойчев, както и от редица други диалектни трудове и Български етимологичен речник т. I – VII.

3.3.1. Синонимия в диалекта

По-характерни синонимни редове при названията на човек по различни негови физически качества – напр. за ‘висок човек’: *длег* (Долен), *висòчък*, *г’òл’ак*, *жигарàт*, *здìгнат*.

Със значение ‘слаб’ са отбелязани следните синоними: *м³ршав* (Долен), *г³рч’еф*, *пìхтаф*, *цìглаф*, които се обединяват в синонимен ред.

Синонимите със значение ‘красив, хубав’ – *кàматен* (Долен), *гìздав*, *гìздилан*, *г’урж’ум* и *намдàр*.

В синонимен ред се обединяват и синонимите с общо основно значение ‘глупав’ – *будал’àф* (Долен), *азанл³к*, *бейхùтин*, *девекèл*, *недомèтнат*, *туну̀к* и др.

3.3.2. Антонимия в диалекта

При анализа на лексемите се открояват противоположни значения на названията – антонимия. Най-характерна е антонимията при прилагателните имена, назоваващи определени качества на човек, напр. за физически голям човек – *гул’ум* и противоположната лексема за физически малък човек – *дрèмен*. Лексемите *гул’ум* – *дрèмен* едновременно означават степен на физическо качество (на човек), така и предизвикват асоциация на противоположна неразривна връзка между тях.

Други подобни антонимни двойки са прилагателните със значение ‘красив’ – ‘грозен’: *кàматен* – *парàтик*; ‘умен’ – ‘глупав’: *намèтлиф* – *будàл’аф*. Антоними се срещат и при глаголите: ‘кривя’ – ‘намирам’: *скрìвъм* – *нахòдъм*; ‘слагам’ – ‘махам’: *клàвъм* – *мàхкъм*; ‘започвам’ – ‘свършвам’: *зафàтъм* – *крàтъм* и др.

3.4. Отношение на омонимия

Омонимите са думи, които в дадена диалектна система съвпадат по звуков състав, по ударение и по граматична форма, но са напълно различни по значение. Според Т. Бояджиев това са „...думите, които са еднакви по звуков или буквен състав, но различни и независими по значение са омоними” (Бояджиев 2011: 111).

В диалекта на с. Долен се срещат много лексикални омоними като: *кìткъ*¹ – костта непосредствено до дланта на ръката, *кìткъ*² – цвете (вж. РБЕ, т. VII, 1993, <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/китка>; *кòсъ*¹ – човешка коса, *кòсъ*² – уред за косене; *бùка*¹ – по-голяма сестра, *бùка*² – широколистно дърво; *убìдъм*¹ – посещавам някого, *убìдъм*² – нагрубявам някого; *планìна*¹ диал. – обяд, почивка на обяд, *планìна*² – голямо земно възвишение, омоним, който е възникнал в диалекта вследствие на фонетични изменения; *прàшêм*¹ – прекопавам, след изникване на посев, *прàшêм*² – окопавам пръстта около посева, за да се очисти от бурени и плевели, *прàшêм*³ – вдигам прах и др.

3.5. Многозначност на думите

В диалекта се отбелязани редица многозначни думи, в чиито отделни значения има близка връзка и голямо сходство. Еднозначните и многозначните думи и така нар. полисемия е разгледана от много учени като В. В. Виноградов, А. И. Смирницкий, Л. А. Булаховски, О. С. Ахманова, А. П. Евгениева, Д. Н. Шмельов, Р. А. Будагов, Ю. Д. Апресян, А. В. Калинин,

Н. М. Шански, В. Г. Гак, Л. А. Новиков, Д. Мирчева, Е. Пернишка, М. Попова и пр.

За диалекта на с. Долен, Златоградско могат да се посочат следните по-характерни многозначни думи: *ста̀ркъ* 1. Баба. 2. Стара жена, *ста̀рку* 1. Дядо. 2. Стар човек. И при тази двойка лексеми общата връзката между значенията е лексемата *старинà* ‘старческа възраст’; *кòпан*’ 1. Попова лъжичка. 2. Бухалка за пране на дрехи. 3. Кълка от месо. Общата семантична връзка между названията е прилика по форма на предмета – бухалка; *кòпеле* 1. Мъжко бебе. 2. Извънбрачно дете. 3. Обидно название за момче, мъж. Общата връзка между значенията е лексемата - син; *клин* 1. Баница с пълнеж. 2. Заострено в единия край парче от желязо или дърво, използвано за затягане или за разцепване на дърво. 3. Парче плат, вшито за разширяване на дреха. 4. Панталон, който надолу се стеснява и е плътно по краката. Названията са с ясна семантична връзка – прилика по форма – клин; *бу̀лка* 1. Туркиня, кадъна със забрадка. 2. Жена в деня на сватбата си. 3. Млада омъжена жена. 4. Снаха. Всички тези названия се основават на общото значение между тях ‘омъжени, с було на главата’; *ру̀към* 1. Викам някого. 2. Викам на висок глас. Общото между тях е извършваното действие и др.

3.6. Семантични диалектизми

Семантичните диалектизми са думи, които съвпадат по звуков състав, ударение и граматична форма с книжовните, но са различни от тях по значение. М. Младенов ги нарича още смислови диалектизми: „семантични (смислови) диалектизми, които напълно съвпадат по своя звуков строеж със съответни думи в книжовния език, но се различават от тях по основното си лексикално значение или имат някое друго, допълнително лексикално значение, което е присъщо на лексикалните им съответствия в книжовния език” (Младенов 1967: 22-23).

Като пример за семантичен диалектизъм в говора на с. Долен може да се посочи названието *чу̀въм*, който е многозначен, но едно от значенията му е различно спрямо книжовното значение – срв.: *чу̀въм* 1. Гледам, пазя дете. 2. Възприемам слухово. 3. Съобразявам се със съвет, напътствие. Всички тези значения характеризират лексемата *чу̀въм*, имат връзка с общото значение ‘възприемам слухово’, макар че са различни по съдържание.

Освен това може да се посочи и названието *мр̀дзи* 1. Студено е. 2. Не обича някого, нещо и др.

4. Особености на лексикалната система, които не са пряко свързани със семантичните отношения между названията в диалекта

В ономаσιологичен план при характеристиката на диалектните названия се очертават три основни типа – структурно-семантичните диалектизми (фонетични, граматични, словообразователни), териториални (хетероними) и етимологични (домашни и чужди). Според Ст. Стойков лексикалните (речниковите) различия между диалектите се проявяват в структурно-семантичния характер на думите, и такива, които се отличават по обсега на тяхното разпространение (вж. Стойков 1993: 314-317).

М. Младенов диференцира лексикалните диалектизми като частични (непълни) – „...такива лексикални единици, които имат свои точни смислови съответствия в книжовния език и в други говори. Непълните диалектизми са предимно съществителни имена, с които се означават предмети от всекидневния бит”. Освен тях той разграничава и пълни диалектизми, като изтъква, че: „...към пълните истински диалектизми се отнасят такива лексикални единици, които нямат лексикални съответствия в книжовния език” (Младенов 1967: 15; 21-26).

4.1. Лексикални номинативни (терминологични) диалектизми

Златоградският говор се отличава с немалко специфична за диалекта лексика, по-интересни са: *преснèник, б̀унче, ст³рганик, б̀ълг̀ур, в̀арву, з̀емалник, ст̀ежер, к̀апус, синд̀йк, бушт̀а, з̀аполник* и др. Освен това названията от своя страна се подразделят на пълни и частични диалектизми:

– пълните диалектизми са думи, които съдържат корени, които не се срещат в книжовния език, като: *смид̀ал, б̀унче, пр̀одсутник* и др. Срещат се и такива пълни диалектизми, които съдържат книжовни корени, напр.: *ст³рганик, в̀ърл̀ак;*

– при частичните диалектизми названията имат точни смислови съответствия в книжовния език и в другите диалекти. Такива са лексемите *нив'̀аста, м̀ица, усд̀йк̀, присд̀йк̀, в̀ърл̀ак, куп̀ач* и много други.

4.2. Словообразователни диалектизми

Като друг тип диалектни различия в лексикалната система се открояват словообразователните диалектизми. Словообразователните диалектизми както отбелязва М. Младенов, са: „...диалектни думи, които се различават от свои лексикални съответствия в книжовния език само по словообразователните елементи, с които са оформени” (Младенов 1967: 23). Като словообразователни диалектизми в диалекта на с. Долен, Златоградско могат да се посочат названия като: *б̀ълз'̀ан, трев̀ивь, к̀ъмен̀акву, гарч̀умалник, ск̀акъл, з̀емалник, н̀ебо* и др.

4.3. Фонетични диалектизми

В повечето случаи под фонетичен диалектизъм се разбират думи със специфична фонетика, фонетика на отделната дума. Според терминологията на Ст. Стойков фонетичните диалектни думи външно се различават поради звуковия им състав, дължащ се на фонетични промени (Стойков 1993: 314).

В говора на с. Долен може да се посочат редица названия, в които се наблюдава вмъкване, изпадане или промяна на гласни или съгласни звукове такива са: *чул'ак, чил'ак, йуме, вòсь, пчениць, чърву, жòл'чкь* и др.

5. Характеристика на лексиката от гледна точка на нейния произход

Освен по диалектни различия лексиката на с. Долен може да се характеризира и според нейния произход на домашни и чужди думи.

Лексикалната система на с. Долен включва както названия от общобългарския речников фонд, така и диалектни названия, които най-често са характерни за рупските говори. Според произхода си думите биват домашни – такива, които са познати от старобългарските писмени паметници или спадат към общославянската лексика и думи от чужд произход, заети от турски, гръцки или други контактни езици, които са проникнали на българската езикова територия по исторически причини.

5.1. Домашни думи

• *чул'ак, главь, вèшкь, дòштерь, майкь, р³кь, нòгь, òко, нос, син', р'ака, жèнь, мòмь, крòвь, пр'асну, женйлкь, òфиць, кòзь* и много други.

5.2. Думи от чужд произход

След извършена справка в Български етимологичен речник (том 1–7), както и в речника на М. Филипова-Байрова „Гръцки заемки в съвременния български език речника” значителна част от думите са от турски произход: *убайко, бубайко, инг'е, будал'аф, ибрийк, икундийа, тарл³, хаир, дернèк, гàргь, гèз'а* и гръцки произход: *месàлкь, смидàл, пипòн', врис, прик'è* и др.

6. Мястото на лексиката на с. Долен сред диалектната лексика на българския език

Съпоставянето на диалектната лексика на с. Долен с други съседни близки или далечни диалекти, както и с книжовния език разкрива богатството от многообразие на диалектни хетероними на българското езиково землище. В българското езикознание са предложени различни термини относно названията на едни и същи предмети и явления в различните говори като диалектно лексикално множество (Младенов 1968: 261-272); лексемно множество (Радева 1979: 107); хетероними (Холиолчев 1978: 163), а също така и Л. Василева, която ги определя като „хетероними за означаване на названията за едно понятие (една семема) върху цялата българска езикова територия” (Василева 2009: 19).

В говора на с. Долен при названията от различните ЛТГ и ЛСГ, както и от различните диалекти, се оформят множество хетеронимни групи.

Хетероними при названията на части на човешкото тяло

Хетероними със значение ‘гръклян’, образувани от сходен корен *гърч-*, *гърт-*, но с различни наставки: *-ник*: *гарчумалник* (Долен, Златоградско); *-ман*: *гърч’уман* (Ропката); *-лак*: *гартлак*, *гъртлак* (Ксантийско и Гюмюрджинско); *г³рлу* (Зарово, Солунско).

Хетероними при названията, назоваващи кръвно родство и роднински връзки

Хетероними със значение ‘баща’: *убайко* (Долен, Златоградско), *бубайко*, *бобайко*, *бубайка* (Ксантийско, Гюмюрджинско), *бубайу* (Ропката), от тур. дума *baba* ‘баща’, други са домашни думи *татку* (Зарово, Солунско), *татку*, *татка*, мн. ч. *таткув’е* (Дрямско, Сярско).

Хетероними при названията, означаващи външни физически качества на човек

Хетероними със значение ‘глупав човек’ – *будал’а̀ф* (Долен, Златоградско), *бейхутин*, *девелкел*, *недометнат*, *тунук* (Родопски речник), *азанл³к* (Сярс. и Драм.), *недомасен* (Ропката), *глупец* (Белограчишко), *глупач* (Врачанско), *гандзало* (Прилепско) и др.

Хетероними при названия на храни, напитки и на действията при тяхното приготвяне

Хетероними със значение ‘храна’ – *йаден’е*, *йадиу* (Долен, Златоградско), *йадево*, *йадиу* (Драмско, Сярско), *йедение*, *йато*, *йемек* (Ксан., Гюм.), *йаденк’е* (Девинско), *йед’бу* (Зарово, Сол.).

Хетероними при названия на диворастващи растения

Хетероними със значение ‘живовляк’ – повечето хетероними са образувани с помощта на различни наставки: *-(ав)ика*: *жал³викъ* (Долен, Златоградско), *жилавика*, *з’йлавинка* (Ксан., Гюм.), *жйлавика* (Ропката, Асенв.), *жйлавика* (Търновско), *жилавика* (Странджа); чрез наставки *-(ов)ник*, *-(овн’ак)*: *жилдвник* (Елена; Свищов; Ловеч; Омуртаг и др.), *жилдвн’ак* (Конопчие, Старозагорско; Айтос; Сливен; Троян); *-(ав)ек*: *жилдвек* (Ракитово, Велинградско; Смолянско и др.); *-(ов)ец*: *жилдвец* (Муселиево, Никополско; Пловдивско); *-(ав)ец*, *-(авъц)*: *жйлавец* (Говедарци, Самаковско; Костендилско и др.), *жилдвъц* (Кратово); *-(виц)*: *т’егъвиц* (Зарово, Солунско).

Хетероними при названията на домашни животни

Хетероними със значение ‘добитък’: *хайван’е* (Долен, Златоградско), *хайванъ* (Геров, Ч.6 допълнение, 1978: 318), *хайване* (Ксан., Гюм.), *айван* (Ропката, Асенв.), . В други рупски говори са разпространени различни названия – *стокъ* (Зарово, Сол.), *животин’а* (Бар.), *жйвина* (Суш.).

От прегледа на анализиранията названия в говора на с. Долен, Златоградско могат да се направят следните **изводи**:

В различните лексико-тематични групи (ЛТГ) и лексико-семантични групи (ЛСГ) се открояват лексемите от домашен произход – *чул'ак, й'аден'е, в'арву, ба'бъ, м'омъ, ж'енъ* и много други.

Срещат се много думи от чужд произход – *ик'индийа, буб'айко, уб'айко, г'ез'а, дер'нък, й'нг'е, дил'аф* и много други. Характерно е, че при редица лексеми ясно се откроява употребата на общобългарски морфемни, които се прибавят към чуждите по произход корени – срв.: *ер³квъ* от *ер³к*, *езм'аквъ* – *езм'ак*, *чем'урвъ* – *чем'ур*, *кеп'урвъ* – *кеп'ур*, *кумс'алвъ* и др. Така чуждите по произход лексеми се адаптират към словообразователните и граматични особености на българския език. Преобладаващата част от лексиката в диалекта на с. Долен е общобългарска и общославянска, което личи от прегледа на лексиката в редица ЛТГ – срв. напр. названията на частите на човешкото тяло.

Ясно се открояват номинативните (терминологични) диалектни названия като *ур'да, смид'ал, к'ашник, к'анус, ст'ежер* и др. от останалите групи.

Между лексемите се открият и фонетични диалектизми като *д'унки, въ'сул', чу'чки, ж'ол'чкь/ ж³л'чкь, здов'ец* и др.

Като семантични диалектизми могат да бъдат определени названията *чу'въм* със значение 'пазя, отглеждам', *уб'идъм* – 'посещавам някого', *мр'аз* – 'студено е' и др.

В диалекта са отбелязани и някои специфични диалектни названия като *ст³рганик, пр'дсутник, суфр³, з'емалник, дар'огъвиць* и др.

При прилагателните имена, характеризиращи външните и вътрешните белези на човек в говора на с. Долен, Златоградско, както и в другите родопски говори и книжовната лексикална система, се употребяват множество двойки антоними и омоними. Вътре в антонимните двойки

отделните типове прилагателни образуват ЛСГ от синонимни редове, които съдържат прилагателни, отразяващи качествени характеристики на човека на микродиалектно равнище. Това от своя страна разкрива богатството от диалектни ареали по българското езиково землище.

При лексикосемантичната характеристика на названията част от тях се разпределят в лексико-семантични парадигми, в зависимост от тяхната семантика и диференциация. В тези групи при някои названия ясно се откроява мотивационният признак, който е залегнал в основата на номинацията, напр. в няколкото подгрупи в лексико-семантичната група на названия за домашни животни се открояват названията за бременно женско животно и за родило женско животно, които са със сходна семантика и сходна мотивация, образувайки лексико-семантични парадигми. Подобни парадигми се наблюдават и при ЛСГ на названията за храни и тяхното приготвяне, където ясно се откроява мотивационният признак за тяхната номинация.

VI. Заключение

Изучаването на лексикални единици на говора на с. Долен, Златоградско, спомага да се установи мястото на диалекта сред останалите диалекти.

В настоящата работа чрез прилагането на избран теоретичен модел на изследване се описа лексикалният материал, извърши се описание на основните фонетични и морфологични особености на говора на с. Долен, Златоградско, който не е включен в системата на БДА и не е бил обект на самостоятелно проучване, за да се определи неговото място в диалектната система на българския език.

Описанието на лексикалните единици се извърши въз основа на лично събран диалектен материал и на материал ексцерпиран от писмени и архивни източници за родопските и рупските говори – диалектни речници, данни от речник на Българския език, Български етимологичен речник, Български диалектен атлас и др., които подпомогнаха на анализа и съпоставката на диалектните явления в процеса на работата.

От направеното проучване и постигнатите резултати следва обобщението, че са изпълнени задачите, поставени в увода на дисертацията, което доказва и реализацията на целта на изследването – да се опишат основните фонетични, морфологични и лексикални особености на говора на с. Долен, Златоградско.

В резултат на анализа на емпиричния материал се установяват следните **изводи**:

1. Изследването на говора показва по безспорен начин принадлежността му към родопските, а в по-широк план и към рупските диалекти по редица особености като:

– застъпници на носовите и еровите гласни в говора на с. Долен, Златоградско преобладава застъпник *ъ* на задната носова и задната ерова гласна, но се срещат и примери със застъпници *о*, *о̆* в тези позиции, която е характерна черта на родопските говори срв.: *д̆ош*, *д̆оштере*, *п̆ош*, но и *п̆³тен*, *р̆ока*, *к̆³штен'е* и др.;

– по застъпници на стб. ятова гласна – звук *'ӑ*, с предходна мекост, напр.: *л'ӑтус*, *мл'ӑку* и звук *ѐ̆* пред срички с предни гласни: *бѐ̆лен*, *млѐ̆чен* и др., но в позиция след съгласните *ж* и *ч* – *жѐ̆би*, *чѐ̆ши* и др.;

Направеният анализ на материала показва запазване на граматичната система на езика, въпреки турското и гръцкото езиково влияние.

За системата на имената е характерна употребата на тройна показателна морфема, която е характерна за родопските говори. Системата на глаголите е подобна на тази в рупските говори, с някои ярки рупски

особености като наличие на минали деятелни причастия с удвоени суфикси от типа *душл̀л̀л̀*, *нашл³л̀* и др., наличие на форми за забрана, образувани със съкратен инфинитив от типа *ним̀̀̀ р̀̀ка* и др.

2. В настоящия труд по отношение на състава на лексиката откъм произход се установява, че повечето от названията, свързани с бита и заобикалящия свят, са от домашен български произход – *кр̀̀в̀̀*, *вол*, *куп̀̀ч*, *луп̀̀т̀̀*, *гл̀̀в̀̀*, *н̀̀г̀̀* и др. Налице е и чуждоезиково влияние – главно турско и гръцко, което е оставило трайни следи в лексикалната система при роднинските названия, както и при някои от названията, свързани със занаятите, селскостопанския живот, с названията на земеделските оръдия на труда и др. – *уб̀̀й̀̀ко*, *̀̀нг̀̀’е*, *иб̀̀р̀̀к*, *ик̀̀нд̀̀ий̀̀а*, *б̀̀у̀̀ка* и др. от турски произход; *мес̀̀а̀̀лк̀̀*, *пип̀̀н̀̀’*, *врис* и др. от гръцки произход.

3. При лексикосемантичната характеристика на названията от различните лексико-тематични и лексико-семантични групи материалът от изследването показва, че номинациите на названията се осъществяват посредством най-съществения признак, залегнал в основата на наименованието на обекта, ясно открояващ вътрешната му форма, напр. – *кл̀̀еп̀̀ки* ‘мигли’, произв. от глаголното действие *кл̀̀еп̀̀м* ‘мигам’; *ху̀̀д̀̀ил̀̀’у*, произв. от глагола *х̀̀д̀̀’а* ‘ходя’; *б̀̀ър̀̀ка̀̀ч̀̀к̀̀* ‘уред, чрез който се разбива киселото мляко, за да се получи мътеница’, произв. от глагола *б̀̀’р̀̀к̀̀м* ‘бия мляко’ и мн. други.

4. Разкрити са различните видове лексикално-семантични отношения между думите – на еднаквост на значенията (синонимия), на обединяване според общото им смислово съдържание (в синонимен ред или синонимно гнездо), на противопоставяне (антонимия), на семантична диференциация (омонимия), на отношение общо – частно (хиперонимия – хипонимия) и цяло – част (холонимия – меронимия).

4.1. Отношение на еднаквост – синонимия

Между членовете на лексикалните единици думите влизат в различни видове лексикално-семантични отношения – на еднаквост на значенията (синонимия), а те от своя страна в синонимен ред, напр. синонимен ред със значение ‘висок’ – *длег, висдчък, г’òл’ак, жигарòт, здòгнат* и др.

4.2. Отношение на противопоставяне – антонимия

В ЛСГ за означаване на качества при човек, при названията със значение ‘хубав’ – ‘грозен’ се открояват лексеми като *кàматен – парòтик*; ‘умен’ – ‘глупав’: *намèтлиф – будàл’аф* и др.

4.3. Отношение на семантична диференциация (омонимия)

Между названията в ЛТГ И ЛСГ се открива употреба на едно название с две и повече различни значения, напр. *кòткъ¹* – длан на ръцете, *кòткъ²* – цвете и др.; *кòсь¹* – човешка коса, *кòсь²* – уред за косене; *бòка¹* – по-голяма сестра, *бòка²* – широколистно дърво и др.

5. Очертани са системните родово – видови отношения в лексикалната система (хипероним – хипоними) – напр.: *нйва: мèсту, тарл³, кòчур, чèйр, чйкъм*. Всяка видова сема се определя от родовата сема, но се отличава от нея по различни семантични признаци.

6. Отбелязани са отношенията от типа ‘цяло – части’ (холоним – мероними) – в различните ЛСГ при названията се наблюдава отношение ‘цяло – част’, напр. холоним – *снàгь*, включващ меронимите – *глàвь, гьри, р³ки, нòги*; холоним *глава*, включващ меронимите – *вèшки, òко, клèпкъ, зòп, йизйк, кòсь* и др.

7. Диалектната лексика на с. Долен се съпоставя с различни диалектни названия на един и същи десигнат (хетероним), при което се представя мястото на доленската лексика в българската диалектна лексика, напр. хетеронимите със значение ‘гръклян’ – *гарчòмалник* (Долен, Златоградско); *гьрч’умàн* (Ропката); *гартлàк, гьртлàк* (Ксантийско и Гюмюрджинско); *г³рлу* (Зарово, Солунско) и др.

8. Изследваният семантичен обем и семантична структура на названията показва интересни различия при многозначните названия, които имат неразривна връзка в значенията си, напр.: *кòпан* '1. Попова лъжичка. 2. Бухалка за пране на дрехи. 3. Кълка от месо. Общата семантична връзка между названията е прилика по форма на предмета; *стàркъ* 1. Баба. 2. Стара жена; *стàрку* 1. Дядо. 2. Стар човек; *в³трешен* 1. Близък роднина. 2. прил. Който се намира в границите на нещо. 3. Предназначен за вътре. 4. Който се отнася до душевността, свой и др.

9. Лексемите се характеризират не само според различията им по отношение на значенията, но и като се отделя внимание на специфичните им фонетични и словообразователни особености. Отбелязани са примери на семантични диалектизми в рамките на микродиалектната система – *вàл'ам* 'паля огън', *чүвъм* 'пазя, отглеждам', *убидъм* 'посещавам някого', *мрàзи* 'студено е' и др. Интерес представляват лексикалните номинативни (терминологични) диалектизми, които са характерни и определят спецификата на диалектната лексика на с. Долен: *преснèник*, *бүнче*, *ст³рганик*, *вàрву*, *прòсутник*, *күтем* и др.

10. Отбелязани са характерни фонетични диалектизми като *вèшкь* ж. 'вежда', *п'àтъ* ж. 'пета' и др.; словообразователните диалектизми – *скàкъл*, *зèмалник*, *к³лчек*, *вòленикь*, *гърмìкь* и мн. др.

11. Установените резултати и изводи въз основа на направеното изследване на лексикалната система на с. Долен, Златоградско могат да бъдат задълбочени при бъдещи проучвания на диалекта. Важен е изводът на изследването, че в говора на едно селище, чието население е от мюсюлманско вероизповедание, решително преобладава лексиката от домашен произход.

Цитирана литература в автореферата

Александрова 2022: Александрова, Сн. Облекло и цветове в българските диалекти. Пловдив: Пловдивско университетско издателство. Пловдив. 2022.

Антонова-Василева, Митринов 2011: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско, Сярско. Акад. изд. „Проф. Л. Андрейчин”. София.

Апресян 2009: Апресян, Ю. Д. Исследования по семантике и лексикографии. Том I. Парадигматика. М.: Школа „Языки славянских культур”. Москва, с. 567.

БЕР 1971-2017: Български етимологичен речник, Т. I – VIII. Авт. Колектив. Изд. на БАН. София.

Бояджиев 2011: Бояджиев, Т. Българска лексикология. УИ „Св. Климент Охридски”. София.

БДПМ 1962-1981: Българска диалектология. Проучвания и материали. Т. I – X. Изд. на БАН. София.

Българска лексикология 2013: Българска лексикология и фразеология, Т. I. Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева, С. Колковска, Ем. Пернишка, М. Божилова. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

БДА 1964: Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН. София.

БДА 1975: Български диалектен атлас. Югозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН. София

БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (Авт. колектив). Книгоизд. къща „Труд”. София.

БДА 2016: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч IV. Морфология. (Авт. колектив). Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов”. София.

БТР 2012: Български тълковен речник. Авт. В. Радева. Изд. „Изток-Запад”. София.

БСРЛЕЦ 2012: Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. Авт. колектив Хр. Холиолчев, М. Младенов, Л. Радева. Изд. „Изток-Запад”. София.

Вакарелска-Чобанска 2002: Вакарелска-Чобанска, Д. Лексико-семантични особености на качествените прилагателни имена в българските диалекти. Изд. „Корени”. София.

Василева 2015: Василева, Л. Двоичните имена (*nomina mota*) в българските и словенските диалекти (при названия за домашни животни). http://bgslo.ibl.bas.bg/files/Slov_Lili.pdf

Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000: Вачева-Хотева, М., Сл. Керемидчиева. Говорът на село Зарово, Солунско. Изд. Мултипринт ЕООД. София.

Витанова 2002: Витанова, М. Названия за баница в българските диалекти в славянски и балкански контекст. – В: Българска реч, т. 11, София, с. 62–66.

Гаравалова 2016: Гаравалова, Ил. Семантична мотивация на названията за кътен зъб в родопските говори. – Български език, кн. 2, с. 94–104.

Георгиев 1993: Георгиев, Ст. Българска семасиология. Изд. „Абагар”. Велико Търново.

Геров 1977: Геров, Н. Речник на български език, Т. 4. Изд. „Български писател”. София.

Дапчева 2002: Дапчева, Й. Лексико-семантични групи, характеризиращи психическите и физическите свойства на човека. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

Делиисенов 2015: Делиисенов, Х. Съдбовни песни. Изд. Принтаком Дизайн. Смолян.

Делиисенов 2017: Делиисенов, Х. Земя на предците ни. Изд. Принтаком Дизайн. Смолян.

Делиисенов 2020: Делиисенов, Х. Нашето родно село Долен. Изд. Принтаком Дизайн. Смолян.

Dokulil 1962: Dokulil, Miloš. *Tvoření slov v češtině. 1, Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, с.196

Илиев, Георгиева 2015: Илиев, И., Георгиева, М. Една фонетична особеност на родопския дранговски говор. – В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Иван Кочев. Благоевград.

Кабасанов 1956: Кабасанов. Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на Института за български език при БАН. Кн. IV, 1956, София, с. 5–101

Кабасанов 1963: Кабасанов. Ст. Един старинен български говор. Тихомирският говор. Изд. на БАН. София.

Каневска-Николова 2001: Каневска-Николова, Е. Говорът на село Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно. Изд. МСД. София.

Каневска-Николова 2010: Каневска-Николова, Е. При корена, от извора (антропонимично и лексикално-семантично изследване на говора на с. Момчиловци, Смолянско). Изд. „Отзвук прес”. Смолян.

Касабов 2006: Касабов, Ив. Граматика на семантиката. УИ. „Св. Климент Охридски”. София.

Касабов 2013: Касабов, Ив. Проблеми на общата лексикология. – В. Българска лексикология и фразеология. Т. III. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

Керемидчиева 1993: Керемидчиева, Сл. Говорът на Ропката (Родопска граматика). Изд. „Принт”. София.

Керемидчиева, Вачева-Хотева 2000: Керемидчиева, Сл., Вачева-Хотева, М. Говорът на село Зарово, Солунско. Изд. Мултипринт. София.

Керемидчиева 2012: Керемидчиева, Сл. Семантични особености на родопската лексика.

http://bgslo.ibl.bas.bg/files/Semantichni_osobenosti_na_rodopskata_lexsika.pdf

Керемидчиева, Василева 2022: Керемидчиева, Сл., Василева Л. Речник на един архаичен родопски говор – говора на Ропката. Изд. БАН „Проф. Марин Дринов”. София.

Клепикова 1974: Клепикова, Г. П. Славянская пастушеская терминология. Москва.

Котева 2021: Котева, М. Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика). Изд. Диомира. София.

Кочев 1969: Кочев, Ив. Гребенският говор в Силистренско (с особен оглед към лексикалната му система). Трудове по българска диалектология. Кн. 5. София.

Кочев 2010: Кочев, Ив. Българска фонология. Изд. „Анико”. София.

Милетич 2013: Милетич, Л. Родопските говори на българския език. Превод от немски език д-р Енчо Тилев. Изд. Изток-Запад. София.

Митринов 2003: Митринов, Г. Златоградски сборник – среднородопски възрожденски паметник от средата на XIX век. Докторска дисертация. София.

Митринов 2011: Митринов, Г. Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско. Изд. Фондация ВМРО. София.

Митринов 2017: Митринов, Г. Названия на дъб в източнородопските и южнородопските български говори. – Български език 64, 3. Изд. БАН. София, с.63-74.

Митринов 2018: Митринов, Г. Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век. Част I. Ксантийско, Златоградско, Южните райони на Смолянско. БАН. София.

Митринов 2019: Митринов, Г. Говорът на с. Хебилево, Гюмюрджинско (Гърция) и на с. Горни Юруци, Крумовградско (България). София.

Михайлов 2016: Михайлов, М. Златоградският говор. УИ „Паисий Хилендарски”. Смолян.

Младенов 1968: Младенов, М. Типове лексикални различия в източните български говори. – В: Андрейчин, Л., Ст. Стойков (ред.). Славистичен сборник по случай VI международен конгрес на славистите в Прага. София: Издателство на БАН, с. 261 – 271. (Mladenov 1968: Mladenov, M. Tipove leksikalni razlichiya v iztochnite balgarski govori. – In: Andreychin, L., St. Stoykov (red.). Slavistichen sbornik po sluchay VI mezhdunaroden kongres na slavistite v Praga. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 261 – 271.)

Младенов 1969: Младенов, М. Сл. Лингвистична география. – В: Български език. кн. 4–5, С., 1969.

Мутафчиев 1971: Мутафчиев, Р. Анализ на лексиката по семантични полета. – В. Език и литература, №2, с.27-38.

Мъжлекова 1990: Мъжлекова, М. Речник на старобългарските думи в днешните български говори. Изд. на БАН, София, 1990.

Пернишка 1993: Пернишка, Ем. За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена. София, 1993.

Пернишка 2013: Пернишка, Ем. Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Българска лексикология и фразеология. Т. I. 2013, 555-578.

Радева 1979: Радева, В. За някои различия между книжовната и диалектна лексика. – Помагало по лексикология. Съст. Хр. Първев. Изд. „Наука и изкуство”. София.

Радева 2007: Радева, В. Между многозначността и омонимията. – В. Лексикографията и лексикологията в съвременния свят. Изд. „Знак 94”. Велико Търново, с. 36-43.

Радева 2017: Радева, В. Българска лексикология и лексикография. Изд. „Изток-Запад”. София.

РБЕ 1977-2015: Речник на българския език. Т. 1-15. Авт. колектив. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”. София.

РСДДБГ 1990: Мъжлекова, М. Речник на старобългарски думи в днешните български говори. Изд. на БАН, Институт за български език, София.

Стойков 1962: Стойков, Ст. Към вокализма на смолянския говор [преглас 'a > e] – Български език. Кн. 1. София, с. 19-24.

Стойков 1968: Стойков, Ст. Лексиката на банатския говор. Трудове по българска диалектология. Кн.4. Изд. на БАН, София.

Стойков, Младенов 1971: Стойков, Ст., М. Младенов. Упътване за проучване лексиката на местен говор. Изд. на БАН. София.

Стойков 1971: Стойков, Ст. Говорът на с. Мугла, Девинско. – Известия на инст. за бълг. език, 20, с. 3-90.

Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. Изд. на БАН. София.

Стоилов 2006: Стоилов, Ан. Традиционна земеделска и животновъдна лексика от Говорите по Средна Струма. Тематични групи. Лексико- семантични групи. Словообразуване. УИ „Неофит Рилски”. Благоевград. 2006.

Стойчев 1965: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. кн.2. Изд. на БАН. София, с. 121–307.

Стойчев 1970: Стойчев, Т. Родопски речник. Допълнение. –В: БДПМ, кн. 5, Изд. на БАН. София. 1970, с.153–220.

Стойчев 1983: Стойчев, Т. Второ допълнение. Родопски сборник. –В: БДПМ, кн. 5, Изд. на БАН. 1983.

Тодорова 1977: Тодорова, Елена. Въпросът за лексиката като система в съвременното езикознание. – В: Български език. София: Изд. на БАН, София, с. 3 –14.

Тончева, Илиев 2016: Тончева, Хр., И. Илиев. Говорът на село Припек, Джебелско. УИ „Паисий Хилендарски”. Пловдив.

ТБД 1965-2002: Трудове по българска диалектология. Кн. 1-13. Акад. изд. на БАН. София.

Филин 1957: Филин, Ф. П. О лексико-семантических группах слов.-Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. София.

Филин 1982: Филин, Ф. П. Очерки по теории языкознания. Москва.

Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. Гръцки заемки в съвременния български език. Изд. на БАН. София.

Холиолчев 1978: Холиолчев, Хр. Диалектната лексика в тълковния речник на националния език. – В: Славистичен сборник, София, с. 163–170.

Цонев 1890-1891: Цонев, Б. За източнобългарския вокализъм. СБНУ кн. III-IV. София.

Цонев 1984-1985: Цонев, Б. История на българския език. Т. I – III. Изд. „Наука и изкуство”, София.

Приноси на дисертацията

1. Дисертационният труд е първото самостоятелно и цялостно монографично изследване на диалекта на с. Долен, Златоградско, извършено върху лично събран теренен материал за говора на с. Долен, Златоградско.

2. За първи път са представени основните фонетични и морфологични особености на един родопски говор, който не е проучван самостоятелно досега.

3. Направена е класификация на събрания лексикален материал на говора по лексико-тематични и лексико-семантични групи и подгрупи. Изграден е единен модел според структурните, етимологичните, семантичните особености на названията, техните мотивационни признаци, според които са възникнали.

4. В семантичен план е направено описание на лексикалната система на диалекта, като при това са анализирани различни типове лексикално-семантични отношения вътре в нея. Отбелязаните названия са подложени на лексикосемантичен анализ.

Списък на публикациите по темата на дисертацията

Дюлгерова 2016: Дюлгерова, К. Специфични лексикални особености в названията на домашни животни в говора на с. Долен, Златоградско”. – В: Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието. Съст. Ана Кочева. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов”, с. София, с. 229-233. ISBN 978-954-322-852-2.

Дюлгерова 2017: Дюлгерова, К. Лексико-семантични групи при названията на селскостопанската лексика в говора на с. Долен, Златоградско. – В: „Език и психология”, Бургас. Изд. „Либра Скорп“, с. 104-115. ISBN 978-954-471-423-9. <https://www.meridian27.com/book/ezik-i-psihologiya>

Дюлгерова 2017: Дюлгерова, К. Лексико-семантични групи прилагателни имена за назоваване на външна и вътрешна характеристика на човека (по материали на родопски диалект)”. – В: „Език и психология”. Изд. Либра Скорп, Бургас, с. 104-115. ISBN 978-954-471-423-9. <https://www.meridian27.com/book/ezik-i-psihologiya>

Дюлгерова 2018: Дюлгерова, К. Някои названия на храни в говора на с. Долен, Златоградско. – В: „Международен филологически форум”, том 5. София, <https://philol-forum.uni-sofia.bg/nazvanya-na-hrani/>